

А. С. Островецьов, С.Б. Охотніков

ОСТРІВ АХІЛЛА У ГОСТИННОМУ МОРІ

„Taceat de Achillo, qui non est Homerus”

І. Дослідження та наукові праці

Вплив гомерівського епосу на життя давніх греків був значним. Особливою повагою користувався Ахілл, який після смерті став богом. Святкування на його честь проводилися не тільки у Середземномор'ї, а й на північних берегах Чорного моря, де також було багато місць, пов'язаних з іменем героя. Найбільш значним є святилище на острові Левке. Найдавніша згадка про нього відноситься до VII ст. до н. е. (Arctin. Aethiop, ap Procl Chrest. II). На початку грецької колонізації ствердилася думка, що Ахілл є володарем Північного Причорномор'я (Alc. Fr. 48B). Після виникнення святилища на Білому острові, складалася велика кількість місцевих варіантів міфів про Ахілла. Не всі вони дійшли до наших днів, але уривки із цих переказів збереглися у творах багатьох античних авторів.

Перша згадка про острів у середні віки відноситься до XIII ст. У портолані „Compasso de Navigare” його названо Filoxia¹. Відтак острів позначається практично на всіх мапах XIII–XVII ст., де він має назви Fidonixi, Fidinisi, Fidonis, Fudnis, Fudonis, Fidonisi². У перекладі з середньогрецької мови це означає „Зміїний острів”. Етимологія назви перейшла й до турків – Pan-adasi³.

Початком історії наукового вивчення Зміїного потрібно вважати 1784 р., коли Ян Потоцький звернув увагу на Зміїний як на можливе місцеперебування храму Ахілла. 1801 року І. М. Будіщев відзняв план острова, помітивши на ньому „руїни давньої будови”. 1823 року Н. Д. Критський зробив топозйомку „Фідонісія”, на якій знайшлося місце й для залишків храму. Він провів розкопки, зібрав декілька античних архітектурних деталей. 1837 року на Зміїному почали споруджувати маяк і для цього використовували каміння від храму. Фундамент, зафіксований Критським, було розібрано. Цього ж року на острові засновано карантинний пост, його службовці проводили „розкопки”, а знайдені артефакти їх зобов'язали передавати до Одеського музею історії та старожитностей. Одеське товариство історії та старожитностей організувало експедицію на Зміїний. У закладеному шурфі виявили кераміку, граффіті, монети, геми, фрагмент давньогрецького напису тощо⁴.

1856 року Спраттом та Міллардом відзнято план острова, де вони відзначили залишки старожитностей та два написи⁵. Е.Р. Штерн проаналізував граффіті⁶, а Б.В. Фармаковський дав характеристику двом фрагментам червонофігурних ваз⁷. Г. Попа-Лісяну присвятив Serpilog узагальнюючу статтю. Про Левке писали Е. Міннз, І. І. Толстой, М. І. Ростовцев, Р. Калінеску та інші. Стаття О.М. Зографа про склад монетних знахідок із святилища на Білому острові на довгі роки залишалася останньою працею про острів⁸.

1964 року відбулася друга після 1841 р. експедиція на Зміїний. Було закладено кілька шурфів, уперше проведено підводні дослідження. 1968 року на острів відправлено експедицію, організовану Одеським археологічним музеєм⁹. Починаючи з 70-х років ХХ ст., інтерес до матеріалів, знайдених на Зміїному, підвищився¹⁰. 80-ті роки відзначаються появою праць узагальнюючого та семантичного характеру¹¹. Пізніше з'явилися довідкові та науково-популярні роботи¹². 1993 року вийшло монографічне дослідження про Білий острів, де узагальнено й опубліковано всі відомі на той час писемні та археологічні джерела¹³. Фонд останніх постійно поповнюється¹⁴.

II. Розташування та природні умови острова

Незвичайність острова відзначалася ще античними авторами: „Його підняла... Фетида для свого сина” (Арг. 32); „Фетида звернулася до Посейдона з проханням підняти з глибин моря... острів, на якому вони (Ахілл та Єлена. – Авт.) змогли б поселитися... Посейдон запруднив мул, який несуть ріки Скіфії у море, й створив згаданий острів, міцно закріпивши його у глибинах Понту” (Philostr. Herios, XIX, 16). Геологічним особливостям Зміїного відповідає опис Руфія Феста Авієна: „Левке сивий горами... де увігнута скеля утворює печери великою дугою, де скелі розгортаються поточеними масами й висять викривленим склепінням” (Descript. orb., 720–733).

Зміїний – єдиний „справжній” острів у Чорному морі. Він відноситься до корінних шельфових островів – залишинець девон-юрського періоду. Масив острова складається з блоків, а верхня частина покрита шаром бурих глин та дельвіальних відкладень завтовшки до 1 м. Протягом мільйонів років структура руйнувалася процесами вивітрювання, ерозії та денудації, а наприкінці плейстоцену мала вигляд відносно невеликого пагорба на приморській низовині в суто континентальних умовах, не більше 100 м над оточуючою місцевістю. У новоевксінський час, близько 15–20 тис. років тому, рівень Чорного моря був десь на 45–50 м нижче від сучасного. Тому місцевість, що оточувала сучасний Зміїний, була суходолом, приморською рівниною, по якій текли річки. Теперішнім островом він став, коли протягом післяльодникової (постпліоценової) трансгресії рівень Чорного моря піднявся, а поверхня сучасного шельфу зазнала тектонічного пониження, внаслідок чого море затопило навколишній суходіл. Близько 5000 років тому денудаційний залишинець зробився островом. Сучасних обрисів Зміїний набув десь 3500 років тому¹⁵.

Географічні свідчення. Клавдій Птолемей (III, 10, 8), подаючи координати Березані та острова Ахілла, розрізняв їх, але розташовував невіправдано близько один до одного. Сучасні гідрографічні мапи розташовують найвищу точку Зміїного – маяк, побудований на місці храму, у координатах 45° 15' 30" п.ш. та 30° 12' 23" с.д. Капелла, Солін, Приісціан, Діонісій розташовують його „проти Борисфена”, у морі (Dionis. 541–543). Повідомлення географів та периплів про розташування острова Ахілла мають більш конкретний характер: „Ахілл живе на острові, який лежить... проти Істра” (Мах. Туг., XV), чи „навпроти гирл Істра” (Paus. III, 19). Арріан (§ 32) детальніше: „Майже проти цього гирла (Вузьке гирло Істра. – Авт.)”, якщо плисти у море за вітром апарктієм, лежить острів, який деякі називають островом Ахілла, а інші бігом Ахілла, а треті – за кольо-

ром – Білим”. Пс.-Арріан (§ 90) пише, що острів лежить „майже навпроти Голлого гирла Істра... з нього не можна бачити землі”. Пс.-Скімн (§ 785–796) повідомляє, що „... проти острова Певке на морі лежить острів Ахілла... З нього не можна бачити ніякої землі”.

Лінійні відстані місцезнаходження Левке, що є у джерелах, не завжди правильні. Це пов’язано з палеогеографічною ситуацією у гирлі Істра, що порівняно з античним часом зазнала значних змін¹⁶. Свідчення Деметрія, що дійшли до нас завдяки пс.-Арріану (§ 90) та пс.-Скімну (§ 785–796), „від острова до берега 400 стадій”, не збігаються із сучасними даними майже у 1,5 раза (якщо брати за середню величину стадія у 180 м, то це становитиме 72 км; у наші ж дні від Зміїного до Сулінського гирла – 45 км). На подібну ситуацію вказував й Скілак (§ 68), який розташовував Білий острів у затоці, вдвічі збільшуючи відстань від Істра до миса Баранячий Лоб. Пліній (NH, IV, 83, 93) росташовував острів Ахілла перед гирлом Борисфена. Тим не менш, відстані, вираховані ним між островом й цим гирлом (140 миль – 207 км) та Ахілловим бігом (125 миль – 185 км), вказують скоріше на Левке, аніж на Березань. У повідомленні Філострата (XIX, 19) згадується гирло Термодонта, від якого до Левке близько 2000 стадій (360 км). Від острова Зміїного до р. Терме-Чай – давнього Термодонта – по прямій 760 км. Пліній вираховує окружність острова у 10 миль (15 км). Павсаній (III, 19, 11) вважав, що Левке має окружність у 20 стадій. Філострат Молодший (XIX, 16) вказує довжину острова у 30 стадій, ширину не більше, аніж 4 стадія.

У плані острів має форму неправильного чотирикутника з виступом у північно-східній частині, який з’єднується з головним масивом перешийком. Його площа становить 18 га, висота берегів сягає 4–5 м у північно-східній частині та 25 м у південно-західній. Максимальна висота – 40 м над рівнем моря (Рис. 1; фото 1–3)¹⁷. На острові є розщелини та гроти, що йдуть від моря у глибини материкової скелі, але це природні розлами, зумовлені заляганням порід. Гіпотеза про існування на Зміїному *карстових печер*¹⁸ є помилковою.

Флора та фауна. Античні автори повідомляють, що острів покритий „густим лісом” (Paus. III, 19, 11), на ньому ростуть тополі та в’язи, навколо храму упорядковано, а інші як прийдеться (Philost. XIX, 16, 19). У наш час на Зміїному дерев немає. Інша наземна флора також є дуже обмеженою¹⁹. Говорячи про тваринний світ Зміїного, потрібно відзначити багатство його підводної фауни: риб багатьох видів, дельфінів, крабів тощо. До початку освоєння острова тут водилися тюлені, а також водяні вужі. „Він... населений дикими та домашніми тваринами” (Paus. III, 19, 11). Більш близькими до істини є повідомлення (Agr. PPE, 832) та (Anonim. § 92). Автори згадують „небагатьох кіз”, принесених у подарунок Ахіллу. У наші дні, окрім собак та кішок, на Зміїному зареєстровано 4 види ссавців. Це два види летючих мишей, миша домашня та сіра, шури²⁰. Острів розташовується у зоні аристотелівського міграційного шляху, який зв’язував Західний Сибір та північ Європи із зимовочними ареалами, що розташовуються на півдні Західної Європи та Африки, частково Близькому Сході.²¹ Унікальність острова в орнітологічному відношенні було помічено ще у довоєнний час, коли на Зміїному побував німецький вчений Р. Дрост. „У міграційному відношенні, – писав він, – подібного місця у Європі немає”. Одеські дослідники зареєстрували на Зміїному 229 видів птахів, що мігрують²². Античні автори повідомляють про наявність на острові птахів (ps.-Scymn. 785–796; Anonim.

§ 90). Коментарі Арріана є більш докладними: „Багато птахів гніздиться на острові: чайки, нирки, морські гави у великій кількості” (Arr. PPE, § 32). Згадуються також „білі птахи, подібні до зимородків” (Amm. Marc. Res gestae XXII, 8, 35), чаплі (Schol. Ad Pind. Nem., IV, 79). Птахи на острові згадуються головним чином у сакральному контексті. Саме вони дали назву острову – ΛΕΥΚΕ – „Білий”. Про це пише Філострат. Подібний мотив звучить у схоліях до Піндара (Schol. ad Pind. Nem. IV, 79): „Білим острів називають за велику кількість птахів, що гніздяться тут...”. У Діонісія та схоліях до нього: „Його іменують Білим, через те що птахи, що проживають тут, мають білий колір” (Dion. Perieg., 541-553), в схоліях Євстафія (Eustath. Schol. ad Dion. Perieg., 541), й: „Острів має назву Левке тому, що годує багато білосніжних птахів” (Prisc. Rom., VI, XXII).

III. Матеріальна культура

Артефактів, які можна було б віднести до доантичного часу, на острові не знайдено. Від розкопок, що проводилися на острові у XIX ст. аматорами, практично ніякої документації не залишилося. Усі інші експедиції робили тільки шурфовки у різних частинах Зміїного. Культурний шар у *перевідкладеному стані* зберігся у центральній частині острова, там, де розташовувався храм, та у низинній, звідки походить найбільша частина артефактів. Тут його товщина сягає 0,5 м. В останні роки колекція поповнилася великою кількістю гідроархеологічних знахідок, що походять головним чином із північної гавані.

Архітектурні залишки. Головним об'єктом на острові є храм. Його згадували багато авторів. Євріпід у „Андромасі” (1260–1262) говорив про „острівний будинок”. Антигон Каристський (СХХІІ, 134) писав про храм Ахілла, вище за який не підіймається жоден птах. Гай Юлій Солін (XIX, 1) стверджував, що птахи до цього храму не залітають, „а який випадково залетить, терміново відлітає”. Про храм на острові згадує Діон Хрисостом (XXXVI). Павсаній (III, 19, II) повідомляв: „На ньому (острові) є храм Ахілла зі статуєю”. Подібну інформацію отримуємо й від Арріана (§ 32): „У храмі багато й інших офір – чаші, каблучки, дорогоцінне каміння, а також написи, одні латинською, інші грецькою мовами, складені різними метрами на честь Ахілла”. Про храм та подарунки, присвячені герою, згадував Амміан Марцеллін (XXII, 8, 35). Максим Тірський (XV) окрім храму згадував про наявність на острові „вівтарів”. Філострат (XIX, 16) писав: його (храм) „побудовано з боку Меотійського озера”, й прикрашено „зображенням Ахілла та Єлени, з'єднаних Мойрами”.

Небагато збереглося й археологічних свідочств про храм. Цікавим є план Критського (Фото 2), на якому в центрі острова показано залишки фундаменту храму, орієнтованого за країнами світу. Внутрішній простір поділявся поперечною стіною на дві частини, західна поділялася ще на три приміщення, а східна на дві. З північного боку будівлі розташовувалося ще одне приміщення із цистерною. Частина стін у головному східному приміщенні знаходилася на рівні денної поверхні, а у західній частині висота стін сягала 1,07 м. Їх було складено насухо із брил тесаного вапняка. М. М. Мурзакевичу після розборки залишків храму вдалося знайти у купі каміння фрагменти карнизів та інших будівельних залишків, що свідчили про „витонченість” храму. У каталозі Штерна описано 6 плит, що походять з Левке. Є дані про знахідки на острові фраг-

ментів колон. До них можна віднести барабан іонічного ордеру. Найбільш достовірними деталями, що відносяться до храму чи вівтаря, є знайдений у дворі маяка блок (Рис. 2) та частина рельєфу піднятого зі дна Південної бухти. Блок – косинець виготовлено із мармуру. У плиті є отвір, який призначався для кріплення свинцевими штифтами. На одній із граней нанесено знак **Λ – ΛΕΥΚΗ**. У профілі рельєфа, піднятого з дна моря, простежується курватура діаметром близько 1 м. Рельєф міг належати фризу вівтаря II–III ст. н. е.²³.

Знахідки *архітектурної терракоти та черепиці* мали місце ще у XIX ст. „Дах складався із черепиці, частково пласкої чотирикутної, з одного боку частково увігнутої, частково напівокруглої”²⁴. Відкриття останніх років дали можливість уточнити типи й хронологію черепиці. До найбільш давніх зразків відносяться фрагменти керамід й каліптерів – округлих та гранчастих, покритих червоним лаком. На деяких з них простежено знаки у вигляді кілець, ліній, букв **A, Λ** і зображень ойонохої. Більша частина черепиць відноситься до IV–III ст. до н. е., сінопського виробництва (Рис. 3). Черепицю римського часу репрезентовано уламками керамід з клеймами легіонів та цілих каліптерів, знайдених під водою у Північній бухті. У XIX ст. було знайдено долівку будівлі, викладену із пласкої цегли. Подібні зразки зустрічалися й під час наших розкопок.

Фрагменти акротеріїв, сім та антефіксів виконано в іонійському стилі, їм знаходять аналогії в Ольвії та Істрії, де вони датуються у межах середини – останньої чверті VI ст. до н. е.²⁵ Деталі дають можливість реконструювати найбільш загальні варіанти об’ємно-просторового вирішення храму Ахілла. Дах був викладений із пофарбованих лаком черепиць у корінфській чи сицилійській системах. Найдавніша споруда мала дерев’яну стояково-балкову конструкцію, в якій використовувалася накладна облицювальна терракота. Споруду було вирішено в іонійському ордері. Однотипність прикрас фронтона храму на Левке, храму Аполлона Дельфінія в Ольвії та храму Афіни у Мілеті дає можливість припустити близькість їх архітектурного вигляду. У подальшому храм було перебудовано. Левкейський храм мав мало спільного з відомими плануваннями античних храмів. Однак, спираючись на план Критського, можна визначити деякі історичні реалії. Східну частину стіни показано на рівні сучасної поверхні. Можливим варіантом вирішення може бути наявність стої.

З храмовим комплексом А. С. Русяєва пов’язує цистерну, зафіксовану на північ від храму. На її думку, колодязь міг використовуватися як джерело лікувальної води, яку завозили з континенту²⁶. Насправді, на Зміїному є невеликі джерела прісної води. Керівник будівництва маяка у 1838–1839 рр. М. Бухтєєв повідомляв, що у „кам’яному урвищі” острова знайдено два джерельця. Вода має солонуватий присмак, але є придатною для вживання. В останні роки на острові пробурено артезіанку. Вода у ній є цілком придатною для вживання. Означені дані дають можливість інакше подивитись на проблему забезпечення питною водою служителів святилища. Значна її частина поповнювалась за рахунок збору дощової і талої води у цистерни. Вода в них не псується протягом тривалого часу²⁷.

Цікавими є спомини мешканця м. Суліни Іваниці, який 1837 року брав участь у будівництві маяка на Зміїному. Він згадував про наявність на острові й іншої споруди, залишки якої нагадували „род кургана, обросшого травой”. При його розчищенні з’ясувалося, що “верхня часть кургана была засыпана землёю; по

знятии оной оказались большие дикие камни, по разобрании же оных... опять насыпанная земля, по расчищении которой открылись... обделанные, род белого мрамора, камни, бывшие в строении, но все они лежали в беспорядке...²⁸. Не виключено, що на залишки саме цього комплексу вийшов П. Ситніков. Недалеко від маяка, на глибині біля 2,1 м він знайшов „выложенный местным камнем склеп с истлевшим человеческим скелетом”. Розкопки він не довів до кінця через твердий ґрунт. Можливо, залишками „кургану” є „засипаний давній склеп” поблизу маяка, позначений на плані Зміїного, складеного Н. В. П’ятишевою²⁹.

Про те, що на Білому острові крім храму, функціонував ще й курганный вівтар, свідчать повідомлення античних авторів (Arist. Peplos, 5; Mart. Cap. VI, 661). Пліній Старший (NH, IV, 83) писав: „Острів Ахілла славетний могильним курганом героя”. На нашу думку, це був героон просто неба у вигляді земляного пагорба. Із повідомлення Павсанія (VIII, 38, 7) відомо, що подібні земляні споруди будувалися й в Елладі. Можна припустити, що за своєю конструкцією даний склеп подібний до відомого Зевсового кургану, склепа Еврисивія і Арети в Ольвії, а також жертовника на Тендрівській косі^{29а}.

Святилище на Левке мало *водяний жертовник*, який знаходився у Північній бухті. Місце й форма жертовника фіксуються за скупченнями кераміки та якорів. Ця площадка, виходячи із досить ретельної фіксації знахідок під час проведення підводних досліджень, у плані мала форму корабля. Мабуть, храмове майно, що вийшло з ужитку, з огляду на обмежені розміри острова, частково приносили як водяну офіру (Рис. 7)³⁰.

На острові знайдено дві бази від статуй з написами. Одна з них – прямокутний постамент, на верхній площині якої збереглися сліди кріплення статуї у вигляді людських стоп та якогось атрибуту. Інша база має прямокутну форму. На її верхній площині було встановлено зображення вершника. На лицьовому боці вирізьблено напис. Обидві скульптури були бронзовими, й датуються IV ст. до н. е.³¹.

IV. Речовий матеріал

Найбільшу кількість знахідок становлять **керамічні вироби**. Практично не знайдено ліпного посуду. Найдавніші зразки розписної кераміки відносяться до східного виробництва. Кілька зразків ідентифікуються зі стилем Камір та Middle Wild Goats. Декілька уламків належать до стилю Власто першої половини VI ст. до н. е. У другій чверті VI ст. до н. е. випускалися кратери, прикрашені „палицевим” орнаментом. Найбільша кількість фрагментів відноситься до стилю Фікелура другої чверті VI ст. до н. е. Зустрілося кілька уламків хіоських кубків кінця VII – першої половини VI ст. до н. е. Значною групою репрезентована кераміка іонійського кола, що розписана смугами. На особливу увагу заслуговує верхня частина кришки посудини, виконана у вигляді шишки. Подібна продукція датується кінцем VI – початком V ст. до н. е. Корінфську кераміку представлено декількома формами: арибалами середини – третьої чверті VI ст. до н. е. та скіфосами другої половини VI ст. до н. е.

Одне із важливих місць займає продукція Аттики. Переважаючими формами були кіліки, скіфоси, чаші. Одним із найбільш ранніх є лекіф, що належить до кола майстра Амазіса, 560–530 років до н. е. Відомі кіліки типу Lip-cur 550–

540 років до н. е., „кассельського типу” 540–530 років до н. е., „дрібнофігурні” кіліки 40–30 років VI ст. до н. е. Знайдено фрагменти кілік майстра Лідоса 520 р. до н.е. та близькі до нього із зображенням апотропеїв у вигляді ока. Заслугує на увагу частина вінця із зображенням Діоніса й граффіті, що датується 530–520 роками до н.е., можливо, майстра Мастоса. Фрагмент ольпи із зображенням вершника та чоловіка, який стоїть, відноситься до останньої чверті VI ст. до н.е. групи Торонто 305. Кілік із сиренами та менадами, можливо, майстра Ексекія, датується 510 р. до н. е. Зустрічаються уламки кратерів, лекан та кіліків початку V ст. до н. е.

Червонофігурний посуд представлено у меншій кількості, але його фрагменти становлять інтерес. Це відноситься до верхньої частини канфара із зображенням Діоніса. Центральний персонаж тримає два канфари – один виконано у чорнофігурній, інший – у червонофігурній техніках. На поверхні посудини фарбою нанесено імена майстрів – Епіктета та Нікосфена (Рис. 4, 10). Стилистичні особливості дають підстави віднести його до 520 р. до н.е. Близьким до нього є фрагмент із зображенням пальмети, який також може належати Епіккету чи Ольгосу. Відзначимо ще уламок із зображенням Панів V ст. до н. е. (Рис. 9, 7)³². Зустрілося кілька фрагментів червонофігурного стилю кінця V – початку IV ст. до н. е.

Чорнолаковий посуд нечисленний. Про його типи можна гадати за фрагментами із граффіті. Одним із винятків є лекіф IV ст. до н. е. До часу від 375 до 325 рр. до н. е. відноситься кілька зразків кераміки, що знаходять аналогії у матеріалах Афіньської агори. До III ст. до н. е. належать два вінця чорнолакових кратерів з написами. Поширеним типом кераміки цього часу є канфари і тарілки виробництва Пергаму із розписом білою фарбою. Від чаші з рельєфом походить наліп у вигляді голови Силена. Його покрито лаком. Відомі фрагменти „мегарських” чаш, частина з яких походить з Делосу (Рис. 5).

Гончарного посуду доримського періоду знайдено небагато, але є цілі екземпляри 520–490 років до н. е. Зустрілися уламки синопських лутеріїв IV–III ст. до н. е., частина мармурового лутерія з написом, мармурова чаша-мортарій.

У значній кількості зустрічається червонолакова кераміка римського періоду. Найбільш ранні зразки відносяться до I ст. до н. е., виробництва Пергаму: чаші зі штампованим орнаментом, тарілі. Посуд I–II ст. репрезентовано чашами і мисками. Особливо цікавими є фрагменти фігурного посуду у вигляді барана, який лежить, і голови коня II ст. н. е. Від кубка циліндричної форми збереглася частина із зображенням ноги. Подібна кераміка датується II–III ст. Зустрілися також фрагменти світильників, скляного посуду I–IV ст. тощо.

Хронологічний діапазон амфор охоплює весь період існування святилища. Типологічно вони включають у себе практично всю продукцію, що відома у містах Причорномор'я, починаючи з кінця VII – початку VI ст. до н. е. Значну частину матеріалу знайдено при підводних дослідженнях на акваторії острова. Знайдено 55 амфорних клейм. Найбільш раннім є фасоське клеймо IV ст. до н. е.; найбільш пізнім – родоське клеймо 200–165 рр. до н. е. Особливу категорію становлять клейма на черепицях. Усі вони належать римським військовим підрозділам.

Предмети озброєння. До числа найбільш цікавих знахідок відноситься бронзова бутероль меча, оформлена у вигляді голови орлиноголового грифона.

Подібні бутеролі датуються VII – першою половиною V ст. до н. е. Вони відомі за знахідками у Скіфії та на Кавказі. Наявність на території Ольвійського полісу майстерень, що спеціалізувалися на виробництві подібної продукції, дає можливість віднести знахідку до продукції ольвійських майстерень (Рис. 6, 1)³³.

До рідкісних речей належить і залізна бойова сокира. Вона відноситься до одного з ранніх варіантів і датується VI–V ст. до н. е.³⁴. Про знахідки бронзових стріл на острові повідомляв М. М. Мурзакевич та чиновники карантину. Усього враховано близько 40 екз. Про їх типи нічого певного сказати не можна. На одному із примітивних малюнків зображено тригранний вталчатий наконечник IV–III ст. до н. е. У повідомленнях з острова XIX ст. є згадки про знахідки свинцевих пращевих снарядів.

Предмети побуту і туалету. Серед таких предметів знайдено: кам'яну зернотерку, цвяхи, намисто, гачки, пряжки, свинцеву гирю вагою 289 гр, що відповідає 1/3 статера евбейсько-аттчної системи, стандарту 105. Відомі бронзові браслети перших століть н. е., фібули. Знайдені кістяні тесера із зображенням голови Медузи Горгони (Рис. 6, 4), накладка від шкатулки з різним орнаментом (Рис. 6, 3), гральні кості (Рис. 6, 2), шашки, за відбитками та в оригіналах відомі геми (Рис. 10-11), терракоти (Фото 3) тощо.

Монети становлять найбільш масову категорію матеріалу. Їх кількість не піддається підрахунку. М. М. Мурзакевич писав про 2000 екз. У рукописних документах він говорив про 3000 монет, із яких після очистки придатними для ідентифікації виявилось близько 1000. Далеко не всі монети були передані до музейної збірки. Список міст і правителів античного світу, чий монети потрапили до святилища, склав М. М. Мурзакевич, обробив та доповнив О. М. Зограф, і в кінцевому варіанті завершила С. А. Булатович. Найбільш давні монети – це кізікін перших десятиліть V ст. до н. е. та афінське срібло того ж століття. Першими десятиліттями V ст. до н. е. датується ольвійський асс із зображенням Афіни. До рубежа V–IV ст. до н. е. відноситься асс із зображенням Горгони та міської емблеми.

Переважна кількість знахідок припадає на IV–III ст. до н. е. Серед міст, монети яких знайдені на Левке: Бруттій, Неаполь, Мессана, Сіракузи, Епір, Сіми, Лакедемон, Афіни, Мегари Істмійські, Делос, Кітнос, Фери, Менде, Лісімахія, Месембрія, Енос, Істрія (у т. ч. надзвичайно рідкісна *карбована* монета із зображенням колеса й написом ІСТРІ), Одес, Томіс, Тіра, Ольвія, Херсонес, Пантікапей (його монети, що зустрілися на Зміїному, випускалися з початку останньої третини IV ст. до н. е. по 80–65 роки до н. е.), Фанагорія, Феодосія, Кій, Абідос, Кізік, Пергам, Гераклея, Прієна, Ефес, Хіос, Кос, Родос, Діонісополь, Патара, Фазеліда. Відомі емісії таких правителів, як-от: Філіпп II; Олександр; Філіпп III; Лісімах – Фракія; Гелій – Мала Скіфія; Левкон II – Боспор; Філітер – Пергам. До I ст. до н. е. відносяться випуски монет Меліти, Сіфноса, Томіса, Тіри, Фанагорії, Діоскуріди, Аміса та Синопи. До списку необхідно додати центри, монети яких хоч і зафіксовані на Зміїному, але конкретне визначення часу їх випуску не встановлюється. Це – Аполлонія, Пілос, Сікіон, Локри Опунтські, Танагра, Іос, Наксос, Тенос, Ітан, Кнос, Сест, Енос, Фасос, Амастрида, Пруса, Адраматій, Олександрія (Мізія та Троада), Парій, Тенетос, Ерес, Гераклея (Іонія), Клазомени, Теос, Еріфрі, Антіохія, Кнід, Патара, Фазеліда, Кесарія, царі Сирії та Єгипту.

У I–III ст. н. е. на острів потрапляли монети з таких центрів, як-от: Фессалоніки, Адріанополь, Анхіал, Аполлонія, Візантій, Месебрія, Перінф, Вімінакій, Діонисополь, Істрія, Каллатіс, Марціанополь, Нікополь, Одес, Томіс, Ольвія, Тіра, Херсонес, Амасія, Гераклея Понтійська, Нікея, Нікомедія, Прусіада, Тій, Абідос, Адраматій, Кізік, Лампсак, Пергам, Куми, Мітилена, Смірна, Ефес, Самос, Хіос, Аполлонія (Карія), Аракса, Пергаму, Тіана, Олександрія (Єгипет). Відомі випуски правителів Фракії Котіса та Реметалка, сарматського царя Інісмея, царів Боспору Савромата I, Савромата II, Савромата III, Інінфімея, Рескупорида V, Савромата IV, Радампсадія, Рескупорида VI, царів Віфінії – Прусія I та Прусія II³⁵.

Монети Римської імперії. Налічується 163 монети від 27 р. до н. е. до 423 р. н. е. За періодами правління імператорів вони розподіляються таким чином. До періоду династії Юліїв-Клавдіїв (Август, Тіберій, Калігула, Клавдій, Нерон) належать 16 екземплярів монет. Період правління династії Флавіїв (Веспасіан, Тіт, Доміціан) репрезентований 15 монетами. До часів династії Антонінів (Нерва, Траян, Плотін, Марціан, Адріан, Антонін Пій, Фаустіна Старша, Марк Аврелій, Фаустіна Молодша, Луцілла, Коммод) – 52 монети. Від часів династії Северів (Септимій Север, Юлія Домна, Каракала, Плавтіла, Гета, Макрін, Діадуменіан, Елагабал, Олександр Север) дійшло 44 монети. З часів правління імператорів Максиміана, Гордіана, Філіппа Араба, Валеріана, Галлієна дійшло 18 екземплярів монет. Пізньоримську епоху представлено емісіями таких імператорів: Клавдія II, Авреліана, Флоріана, Проба, Кара, Діоклетіана, Констанція II, Константина, Кріспа, Прокопія, Феодосія, Аркадія, Непотіана, Євгенія, Гонорія – 18 екземплярів³⁵.

Якорі. На акваторії Зміїного з морського дна піднято 9 кам'яних, 35 свинцевих штоків, 6 свинцевих кріплень для лап якорів (Рис. 6, 7–10; 8). Два із кам'яних штоків збереглися частково, а ще один екземпляр дає уявлення про тип, який датується VI–V ст. до н. е.³⁶ Кам'яні штоки другого типу з ледь загнутими догори рогами відносяться до V ст. до н. е.³⁷ До найдавніших якорів зі свинцевим штоком відносяться декілька екземплярів. Вони мають багато спільного з прямокутними кам'яними штоками. Останні також прямокутної форми, у розрізі мають форму трапеції, датуються VII–V ст. до н. е, але продовжують існувати і в V ст. до н. е.³⁸ Близькі за формою штоки, але з виїмкою у центральній частині, репрезентовані трьома типами. Перший, найбільш архаїчний – VI–V ст. до н. е., мав невеликі розміри³⁹. Ще один тип відрізняється від попереднього більшими розмірами. Він складається немовби із двох штоків попереднього типу, з'єднаних між собою тонкою перетинкою. Подібні штоки є у збірці м. Созополя в Болгарії. Вони датуються VI–V ст. до н. е.⁴⁰ Ще один тип свинцевих якорних штоків репрезентовано п'ятьма екземплярами. Вони поєднуються за однією загальною рисою – усі вони мають отвір у центральній частині, але відрізняються один від одного деталями. Один із варіантів має дугоподібну форму. Інші більш прямі, хоча за розмірами вони близькі. Якорі з подібними штоками були розповсюджені у Східному Середземномор'ї та Західному Причорномор'ї, де побутували у V–IV ст. до н. е.⁴¹ Інші штоки подібного типу додатково мають поперечний валик, розташований поблизу центрального отвору. За одними даними штоки з поперечним упором набули розповсюдження у V–II ст. до н. е.⁴², в інших публікаціях подібні якорі відносяться до III ст. до н. е. –

IV ст. н. е. Найбільш розповсюдженими із штоків є свинцеві вироби, центральну частину яких виконано у вигляді прямокутного отвору, від якого в обидва боки розбігаються прямокутні у розрізі роги. У деяких із них роги розташовуються під кутом щодо центру, інші мали роги, розташовані горизонтально. Подібний тип якорів існував від III ст. до н. е. до IV ст. н. е. Найближчі до левкейських штоки відносяться до III – початку I ст. до н. е.⁴³. Є також зразки зі свинцевим стрижнем, що проходить усередині штока. Подібні якорі використовувались у II ст. до н. е. – I ст., але побутували й пізніше⁴⁴. Унікальним, навіть з точки зору світової античної корабельної археології, є свинцевий конусоподібний лот для вимірювання глибин, знайдений у Північній бухті (Рис. 6, 6; 8, 3).

V. Культ Ахілла та археологічні реалії острова Зміїного

Співставлення писемних джерел з археологічними матеріалами дало можливість встановити давність культу Ахілла. На глиняних табличках із Кносу, Мікен та Пілоса зафіксовані імена грецьких героїв, у тому числі й Ахілла. Це дало привід говорити про мікенську основу гомерівського епосу й культу героїв⁴⁵. У середині II – на початку I тис. до н. е. існував культ „пра-Ахілла”, який пізніше було прив’язано до конкретної історичної події – облоги та взяття Трої. У цих текстах давній Ахілл діє як бог мертвих, природи, води, світла, син змії тощо⁴⁶.

З приводу походження культу Ахілла у Північному Причорномор’ї є дві точки зору. Одна група вчених вважає, що він виник на місцевій основі. М. І. Ростовцев вважав, що на Левке міг існувати культ володаря Білого острова фракійського походження. Близьку до цієї концепцію запропонувала Н. В. П’ятишева. Гіпотезу про зв’язок Ахілла зі скіфською міфологією обстоював М. Ф. Болтенко, який спирався на коментарі Євстафія до „Землеопису” Діонісія Перієгета. Євстафій наводить традиційний переказ про походження назви Ахіллового Біга, а потім додає іншу версію: „Інші ж говорять, що це – інший Ахілл, скіфський цар цих земель, який закохався у відіслану туди Іфігенію й зупинявся тут під час її переслідування... Ті, котрі говорять, посилаються на слова Алкея: „Ахілле, ти, який володарює над скіфською землею!”. Дослідник також вбачав у божестві, яке побувало у Гілеї й вступило у шлюб зі змієною богинею, скіфського Ахілла. Поширення культу Ахілла в античних містах на північних берегах Понту він пояснював близькістю культів еллінського героя з місцевим божеством – Тагімасадом – скіфським Посейдоном⁴⁷.

Подібні погляди відображені й Левом Діаконом, який, аналізуючи перипл Арріана, зауважив: „Арріан говорить у своїх морських мандрах, що син Пелея Ахілл був родом скіф із невеликого містечка Мірмекія, розташованого поблизу озера Меотіди, який після того, як був вигнаний скіфами за нестриманість, жорстокість та зверхність духу, оселився у Фессалії. Яскравим доказом цьому є крій плаща з його пряжкою, звичка битися пішим, світлорусе волосся, блакитні очі, безумна відвага, неврівноваженість та жорстокість, за що його осуджував Агамемнон...” (Leo. Diak. IX, 6).

Окремі елементи концепції М. Ф. Болтенка підтримав В. В. Лапін. Спираючись на знахідки керамічних вотивів VI ст. до н. е. на Бейкушському поселенні, він дійшов наступного висновку: „З огляду на знахідки остраконів, не Геракл, а

саме Ахілл є героєм цієї легенди (на вотивах представлено сцену переслідування змії Гераклом). Ті ж остракони дають можливість вважати, що Геродот з великими викривленнями та недостатньою повнотою переказав у легенді зміст культу Ахілла, притаманого архаїчним грекам Побужжя⁴⁸.

Більшість дослідників культу Ахілла не мають сумнівів у його еллінському походженні. З приводу ж повідомлення Алкея, вважають, що під „скіфською землею” поет мав на увазі землі Ольвійського полісу⁴⁹. Міфи про Ахілла користувалися широкою популярністю у ольвіополітів. Діон Хрисостом (XXXVI) зауважував, що всі мешканці Ольвії поважають Гомера й знають на пам'ять „Іліаду”. При розкопках міста знаходять граффіті з виписками із кіклічних поем⁵⁰. У Філострата (XIX, 16) є повідомлення про пісню, яку склав сам Ахілл. Піндар (Nem. IV, 49) називав його володарем „світлосяючого острова на Понті Евксінському”. Ця ж епіклеза зустрічається і в IOSPE I², № 326, 672. У назві відбивалася віра у потойбічне життя на острові блаженних, відома за „Одисеєю” (IV, 561–569). У „Роботах та днях” Гесіода (вірш 170–171) так описується життя героїв: „Серцем ні дум, ні турбот не знаючи, вони безтурботно поблизу океанських глибин острови населяють Блаженних”. Для греків таким „океаном” на півночі було Чорне море, сама назва якого ΕΥΞΕΝΟΣ мала відношення до підземного царства, й означала море, що „гостинно зустрічає померлих”⁵¹.

Пізніше „острів блаженних” ототожнювали з Левке. Пліній Старший відзначає: „Перед гирлом Борисфена лежить згаданий острів Ахілла, його також називають Білим чи островом Блаженних” (IV, 93). У другій половині IV ст. н. е. Руфій Фест Авієн зауважував: „Бо, говорять, там вічно проживають після смерті цнотливі душі... Такою є нагорода благочестивим, так Юпітер вийняв із морю пекла, так лицарство не пізнає Ереба” (720–733). Відголоски подібних уявлень знаходимо у Євстафія (§ 541): „Там за переказами рухаються по пустельним долинам душі Ахілла та інших героїв, так що цей Білий острів має назву острова героїв, на кшталт того, як острова, що оспівуються поетами... мають назву островів блаженних...”

Зв'язок Ахілла із хтонічним світом простежується у генеалогії. Магір'ю герої була Фетіда – богиня моря й дочка Нерея. Про зв'язок Ахілла зі світом морських глибин свідчить Філострат (XIX, 16): „Тут вперше побачили і обійняли один одного Ахілл та Єлена, й тут відсвяткували їхнє весілля сам Посейдон з Амфітрітою, усі nereїди та боги, покровителі рік, що впадають до Меотіди та в Понт”. Те, що Ахілл – дитина Фетіди, підтверджує й напис з Березані⁵². На гемах зі Зміїного є підбірка зображень морських тварин і риб. Про зв'язок Ахілла з водою, свідчать її часті зображення у вигляді хвилястих ліній на бейкушських вотивах⁵³.

Однією з характерних рис хтонічного образу Ахілла є його зв'язок зі зміями. Ці якості він також запозичив у своїх батьків. Так, у змію перетворювалася Фетіда. Є вагомими засади говорити про можливий зв'язок імені Ахілла та Ахелоя як архаїчного символу змії⁵⁴. Про тісний зв'язок культу Ахілла на Білому острові зі зміями, опосередковано свідчать майже всі більш пізні назви цього острова. Н.В. П'ятишева вважала, що у місцевого населення існували міфи, в яких герой діяв в образі якогось велетенського змія, і що на острові було його житло. Зображення змія у наосі відоме на перстні, знайденому на Левке (Рис. 8, б). Аналогічну прикрасу знайдено і у Тірі, що підтверджує зв'язок цих центрів.

Поряд з Тірою функціонувала башта Неоптолема (Strabo VII, 3, 16) – маяк, названий на честь сина Ахілла. У Тірі знайдені граффіти з присвяченням Ахіллу та культова посудина з ретроградним написом **ΑΧΙΛΛΕΩ**, тобто власність Ахілла⁵⁵.

Зв'язок із хтонічним світом простежується й за батьківською лінією Ахілла. На прохання його батька Еака Зевс заселив острів Егіну, перетворивши людей у мурашок, утворивши плем'я мірмідонян. Їх зверхником був „мурашковий” Ахілл⁵⁶. Саме у цьому контексті потрібно розглядати знахідку на Зміїному гемі із зображенням мурашки (Рис. 10, 3). У підбірці гем та фібул, що походять з Левке, зустрілися зображення зайця (Рис. 10, 2). Тварина пов'язувалася з ідеєю плодючості та символікою пір року. Їй же приписувалося магічне значення у царині любовних чар. У зооморфному коді заєць відповідав водній стихії, був утіленням нижнього світу⁵⁷.

Хтонічну суть культу Ахілла на Левке підкреслюють терракоти із зображенням „храмового хлопчика” (Фото 3), який був пов'язаний з культом кабірів⁵⁸. Про це ж свідчить і статуетка півня. Птах був атрибутом Мена-Аттиса, якому також присвячувалася соснова шишка⁵⁹. Шишка згадується як посвячення Ахіллу у напису із Кінбурнської коси (IOSPE I², № 327). Керамічну шишку знайдено і на Зміїному. Не тільки шишки, а й хвойні дерева взагалі, присвячувалися хтонічним богам. У цьому зв'язку не випадково є наявність у гирлі Дунаю острова Певке – „Соснового”. Певке, який локалізують на місці гряди Серету-ріле, як і вся дельта Дунаю, перебував у безпосередньому зв'язку з культом Ахілла та божествами його кола⁶⁰. Разом з Білим островом, вони входили до складу великої **сакральної ландшафтної зони**⁶¹ типу Придніпровської Гілеї, разом з Кінбурном та Тендрою, зі святилищем Ахілла на Ахілловому Бігу⁶².

З точки зору ролі та місця Левке у місцевій міфологічній традиції, на цікаві висновки наводить уже згадувана бутероль меча. Грифон був одним із атрибутів Аполлона Гіперборейського, культ якого в архаїчний час займав важливе місце у пантеоні борисфенітів та мешканців Істрії⁶³. Оскільки острів Ахілла вважався островом блаженних, то не виключено, що він був одним із місць „перебування” гіперборейців. За Страбоном (XI, 6, 2), давні греки називали гіперборейцями всіх, хто проживав вище Понта Евксінського. Гіперборейським було й населення, яке проживало на берегах Істру (Pind. O. III, 10-35).

Одне з русел Дунаю мало назву „Священного”. Антична традиція цю назву пояснювала сусідством зі „священною Левкою” (Apoll. Rhod. IV, 309–325; Ps.-Scymn. 785–789; Strabo. VII, 3, 8–15; Plin. IV, 79; Arr. I, 2–3). На нашу думку, Нижнє Подунав'я було тісно пов'язане з циклом міфів про гіперборейські подарунки, причорноморська серія яких виникла не пізніше VII–VI ст. до н. е.⁶⁴. Як відомо, ріки та сухоподільні дороги, по яким у давнину велася торгівля, називалися божими, священними дорогами. Про зв'язок храму Ахілла на Білому острові з Делосом, свідчать граффіти⁶⁵. Чи не було Священне русло Істра частиною „найбільш довгого священного шляху в Давній Греції”?⁶⁶.

Міфологічна традиція Левке пов'язувалася із сакральним значенням птахів. У Арріана (§ 32) читаємо: „Ці птахи чистять храм Ахілла, кожного дня вранці летять вони до моря, потім, змочивши крила, швидко летять до храму й окроплюють його, а коли цього буде достатньо, вони підмітають крилами долівку храму”. Філострат (XIX, 16) додає до їх обов'язків ще й догляд за гаєм. Особ-

ливе значення мали білі птахи. У носіїв традиційних культур кольори мали етичну, естетичну та релігійну цінність. Білий колір у давніх греків сприймався як вселенська субстанція. Він утілював у собі щастя та благополуччя, лицарство, чесність, добро та високий соціальний стан. Цей колір був символом цнотливих душ померлих. Білі птахи на острові Ахілла сприймалися віруючими як душі померлих, котрі стали служниками храму свого патрона⁶⁷.

На Зміїному знайдено геми із зображенням журавля (Рис. 9, 5). Подібні артефакти свідчать про зв'язок культу Ахілла на Левке з циклом міфів про *герантомахію* – боротьбу пігмеїв із журавлями. У подібних оповідках відбилися уявлення про боротьбу живих з душами покійників, котрі прийняли вигляд журавлів. Багато античних авторів (Еліан, Афіней, Пліній Старший, Антонін Лібер та інші) локалізували пігмеїв у Фракії та Скіфії⁶⁸. Білий острів, який знаходився на шляху сезонних міграцій журавлів, про що свідчать один із коментаторів Піндара (Нем. IV, 79), Євстафій (§ 541), Лікофон у „Олександрії” (§ 188) та інші, не міг опинитися поза циклом міфів про причорноморських пігмеїв – вихідців із потойбічного світу.

У зв'язку із хтонічними уявленнями знаходяться й повідомлення античних авторів про те, що Ахілл правив на Білому острові з *паредрую*. Це асоціювалося з уявленнями про природу, що вмирає, а потім оживає⁶⁹. Серед дружин Ахілла були Єлена, Медея, Іфігенія, Поліксена, Діомеда, Пентеселія... На Зміїному знайдені геми із зображенням символів весільного обряду. Це артефакти із зображенням рукостискання, маку, колоса, рогу достатку тощо. Подібні геми вважалися весільними дарами. У цьому ж зв'язку потрібно згадати й левкейську гему із зображенням Ерота – символу шлюбних, любовних зв'язків „по той бік буття”. У давньогрецьких народних віруваннях Ерот вважався божком, який був безпосередньо зв'язаний із потойбічним світом.

Докладно зв'язок Ахілла та **Єлени** описано у Філострата (XIX, 16): „На ньому (острові. – *Авт.*) є зображення Ахілла та Єлени, поєднаних Мойрами”, „Ахілл та Єлена вперше покохали один одного...” „Ахілл та Єлена... займаються співами, оспівуючи взаємне кохання...”. Єлена була мінойською богинею рослинного світу, тісно пов'язаного зі світом мертвих. У ній вбачають доеллінське божество, найдавнішу паредру бога мертвих пра-Ахілла⁷⁰. Згідно з традицією, Ахілл ще юнаком розглядався як один із наречених Єлени (Ges. fr. 204, 7–10).

У Аполлотора в „Міфологічній бібліотеці” (V, 5) читаємо: „Говорять, що Ахілл після смерті, знаходячись на островах блаженних, одружився з **Медесю**”. У схолиях до „Аргонавтики” Аполлона Родоського (IV, 809) Івіка, який жив у VI ст. до н.е., названо першим поетом, який змалював шлюб Ахілла та Медеї. Вважається, що супутницею Ахілла Медея стала лише в античну епоху. Про це говорять її грецьке ім'я, а також те, що основна кількість переказів про Медею пов'язується з Причорномор'ям⁷¹.

Традиція пов'язує ім'я Ахілла також з **Поліксеною**, яку принесли герою в офіру. Її ще за життя Ахілл бажав узяти за дружину. Про це є згадка у Арктина Мілетського у „Руйнуванні Іліона”, Евріпіда у „Гекубі” (40 й далі, 195 далі), „Троаді” (260 далі) та Сенеки „Троада” (203, 370). Поліксена була дочкою Приіма, яку офірували на могилі Ахілла. Ім'я „поліксена” знаходить етимологічні паралелі в одному із епітетів Аїда – „поліксен” – „багатогостинний”, той, хто приймає померлих у своє царство. Флострат (XIX, 18, 19) розповів історію, за

якою одному купцеві, який часто бував на Левке, у сні з'явився Ахілл і наказав відправитися до Іліону та привезти звідтіля троянську дівчину, рідню Гектора. Купець виконав цей наказ: „І не встигли вони відплисти й стадія від острова, як до них донісся крик дівчини, яку Ахілл розривав на частини”.

Більш численними є свідчення про **Іфігенію**. Це хтонічна богиня, богиня померлих. Спершу її називали Іфіанасою – „тією, яка володарює за допомогою сили”. Пізніше стали називати Іфігенію з іпостассю „богині, яка допомагає при родах”⁷². Про те, що греки вбачали у Іфігенії божество, свідчать Геродот (IV, 103) та Павсаній (II, 35, 1). Значну роль у формуванні міфа про Іфігенію відіграли „Кіпрії” – одна із поем Троянського циклу, створена у VII–VI ст. до н. е. Прикінцеве його формування припадає на кінець V ст. до н. е., й знайшло відображення у трагедіях Евріпіда „Іфігенія в Авліді” та „Іфігенія в Тавриді”. У них героїня залишається суто земною істотою. За Нікандром (Metamorph., IV, 58) Артеміда перенесла Іфігенію на Понт, до Тоанта, сина Борисфена, а потім відправила до Ахілла на Білий острів. У Лікофрона в „Олександрії” (186–201) повідомлялося, що Ахілл переслідував Іфігенію у Скіфії, по Ахілловому дромосі, а потім оселився на острові. Антонін Ліберал (Metamorph., 27) писав, що Артеміда власноруч, „коли прийшов час, відпустила Іфігенію зі свого оточення, зробила її богинею й дала ім'я Орхілоя, віддавши Ахіллу”. Павсаній (II, 35, 1) повідомляв, що в Арголіді існувало святилище Артеміди з епиклезою Іфігенії. Амміан Марцеллін (XXII, 8, 34) стверджував, що Орсілоха – це назва Артеміди у країні таврів.

Алегорична композиція, що підсумовує всі ці повідомлення, викарбувана на гемі римського часу із зображенням лані, триніжника, двох рогів достатку та рукостискання⁷³. У даному випадку маємо справу з причорноморською версією міфу: офірування дівчини, перетворення її на лань на вівтарі, перенесення на Понт, укладання шлюбу з Ахіллом та їхнє вічне щасливе життя на Білому острові. Не виключено, що з культом Іфігенії потрібно пов'язувати й повідомлення Арріана (§ 32–34) про те, що моряки приносили у подарунок Ахіллу кіз.

Іфігенія була тісно пов'язана з Гекатою. Згадка про це є в одному із фрагментів утраченого тексту Гесіода (Paus. 1, 43, 1), який писав, що Іфігенія волею Артеміди не загинула, а перетворилася у Гекату. Про це говорить й Стесіхор в „Орестейі”. У цьому творі Іфігенія нагороджується вічним життям у вигляді Гекати⁷⁴.

З культом Артеміди потрібно пов'язувати левкейський міф про **амазонок**. Войовничі жінки пов'язувалися з поховальною символікою. Вони вважалися служительками Артеміди – господарки нижнього світу⁷⁵. К. Шефольд з цього приводу писав: „Як слуги божества переслідують грецьких жінок, так грецькі чоловіки на вазових малюнках ведуть боротьбу проти амазонок, служительок Артеміди, які несуть смерть”⁷⁶. Міфи про войовничих жінок мають давнє коріння. Головними грецькими героями, які воювали проти амазонок, були Ахілл, Геракл та Тесей. У поемі Арктіна Мілетського „Ефіопіда” розповідається про те, що цариця амазонок Пентеселія загинула під Троєю саме від руки Ахілла⁷⁷.

У Філострата (XIX, 20) є опис перебування войовничих жінок на Левке. Моряки, захоплені у полон амазонками, згадали про багатства храму Ахілла. Ті вирішили пограбувати святилище, але були розбиті вщент героєм. У міфі простежується кілька шарів. Одним із архаїзуючих моментів слід вважати роз-

ташування амазонок у Малій Азії, тобто до їхнього „переселення” на береги Меотіди. Стилістика викладу й близькість деяких деталей до легенди про савроматів (Herod. IV, 110–116), як і невміння жінок керувати кораблями, інтимний зв’язок з іноземцями тощо, дають можливість віднести твір до фольклорного жанру, й датувати початок формування міфу VII–VI ст. до н.е.⁷⁸. Однак особливою популярністю переказ користувався в елліністичний час. У цей період він був відомий далеко за межами Причорномор’я, про що свідчить його виклад Філостратом, й поява сцен із цього циклу на „мегарських” чашах⁷⁹.

Не менш симптоматичним є й зв’язок Ахілла та Медузи Горгони, що підтверджується знахідкою на Зміїному тесери із зображенням голови потвори. Популярність Горгоні приносили її апотропеїчні функції (Apolloclod. II, 7, 3; Paus. II, 20, 5; VIII, 47, 4). Елліни вважали цей тип зображень найбільш дієвим із апотропеїв, прикрашали горгонеями перстні, сережки, вінки, бойові панцирі тощо⁸⁰. Саме у такій ролі вона діє на панцирі Ахілла, зображеного на одній із грецьких ваз⁸¹.

Ахілл вшановувався на Левке і як **герой**. Про це свідчить епітафія „Пеплос” (5), що приписується Арістотелю: „Над Ахіллом, якому поклоняються на Білому острові, сина богині Фетиди, Пелеєве сім’я Ахілла, острів цей Понту Святий у череві своєму береже”. Арріан (§ 34): „Я вважаю Ахілла героєм, віддаючи перевагу перед іншими, ґрунтуючись на шляхетності його походження, красі, душевній силі, відході від тутешнього світу у молоді роки, поезії Гомера, що прославляє його, і постійності в коханні та дружбі, що досягла того, що він вирішив навіть померти після смерті свого улюбленця”.

На Білому острові „поселилися” й друзі Ахілла по Троянській війні „Аянт Оїлід та Аянт Теламонід, Патрокл та Антілох” (Paus. III, 19, 11). Кесарій (IV ст.) у „Діалозі”, (Відповідь 112, XXXIII, 939) зауважував: „Мешканці острова Білого вважали Ахілла богом...”. Аполлодор (Epitome, V, 5) додавав: „Смерть Ахілла спантеличила усе військо. Поховали його на Білому острові разом з Патроком, змішавши їхні кістки”. Арріан (§ 32): „... Всі, хто хотів догодити Ахіллу разом з ним поклоняються й Патроклу”.

„Перенесення” праху Ахілла на Левке мало чітку ідеологічну спрямованість, зумовлену необхідністю мати покровителя території, на яку претендувала Ольвія. Як бог і як герой Ахілл був охоронцем Ольвійського поліса⁸². Знахідка бронзового кільця з написом **ОΛΒΙΟΥ**⁸³ може розглядатися не тільки як етнікон, а й як один із епітетів Зевса. Однією із функцій Зевса Олімпійського був захист кордонів та межових стовпів поліса⁸⁴. Знаходження перстня на Зміїному було викликано близькістю функцій Ахілла та Зевса як охоронців кордонів Ольвійського поліса. До того ж, по лінії батька Ахілл був правнуком глави Олімпу.

Однією з рис культу героїв було заснування **агонів**. З початком поклоніння Ахіллу вони проводилися на Тендрі та Березані⁸⁵. Ольвійські агони „заснував” сам Ахілл, святкуючи перемогу у Троянській війні (Pomp. Mela. Chron., II, 52). З декрета на честь Нікерата відомо, що кінні змагання на Ахілловому Дромосі були засновані за порадою Піфії (IOSPE, I². № 34). Не виключено, що подібні перегони проводилися й на Левке. Відгомін їх можна вбачати у повідомленні Філострата (XIX, 16): „Ті, хто пристав до острова, стверджують, що чули і кінський топіт, і звук зброї, який підіймають на війні”. Максим Тірський (XV, 7) стверджував, що ті, хто побували на острові, бачили там Ахілла – „юнака з

білим волоссям, який стрибає в обладунку, а обладунок, говорять вони, золотий”.

Симптоматичною у цьому зв'язку є знахідка на Білому острові бойової залізної сокири архаїчного часу⁸⁶. В індоєвропейських міфоритуальних системах зброя є атрибутом богів та героїв. Сокира також вважалася сакральною зброєю⁸⁷. „Залізо”, тобто сокири, фігурують як подарунки переможцям на поховальних іграх на честь Патрокла (Ном. II., XXIII, 850–855).

Подарунками Ахіллу були бронзові бойові наконечники стріл та свинцеве пращеве каміння. М. М. Мурзакевич зауважував, що подібні артефакти зосереджувалися на культовій площадці в низинній частині острова. З огляду на те, що на храм неодноразово нападали пірати, частина подібних знахідок на острові могла використовуватися і за непосредним призначенням. Однак достеменним свідомством перебування на острові скіфів, як це вважала Н. В. П'ятишева⁸⁸, вони бути не можуть. Елліни на північних берегах Понту використовували ті ж типи стріл, що і варвари. Наконечники стріл та їх імітації у давніх греків досить часто використовувалися як апотропеї⁸⁹. Міфологема стріли співвідносилася з ідеєю світової вісі та культом померлих. В архаїчній свідомості стріла асоціювалася також зі змією та фалосом. Поранення стрілою розглядалося і як укус змії, і як еротична дія. Важливе значення мала і ритуальна стрільба з лука. Змагання з цього виду спорту засвідчені в Ольвії (IOSPE, I². № 460)⁹⁰.

Ахілл на Левке виконував і **астральні функції**. Про це може свідчити порівняння його з Діоскурами (Агг. PPE., § 34). Не випадковими у цьому плані є й знахідки на Зміїному гем із зображенням Геліоса, знаків Зодіака – Лева, Краба (Рака) та Козерога (Рис. 9, 4, 7–9).

Ще однією функцією Ахілла на Білому острові було **лікування людей**. У Павсанія (III, 19) та Конона (XVIII, 18) є сюжет, в якому йдеться про воїна (Леоніма чи Автокла), що під час війни між Кротомом та Локрами в Італії був поранений у груди. Він відправився у Дельфи. Отримавши пораду від Дельфійського оракула, воїн вирушив на Левке, де івилікувався. Виходячи із того, що Ахілл „з'являвся уві сні” (Агг. PPE., § 34), тут скоріш за все використовувався метод інкубації⁹¹.

На острові функціонував **оракул**. Про це в першу чергу свідчать повідомлення античних авторів: „у храмі є оракул” (Агг. PPE., § 33). Арріан конкретизував і характер дій, що тут відбувалися. Як офіру використовували кіз. Частину тварин відпускали живими на честь бога, інших офірували, запитуючи в оракула, чи достатньою є жертва. Якщо відповідь була негативною, додавали ще срібла.

Ще один аспект, пов'язаний з існуванням оракула, можна углядіти у знахідках на Зміїному кістяних шашок та гральних кісток з маркуванням від 1 до 6⁹². Появу гри у кості традиція пов'язує з часами Троянської війни (Paus. II, 20, 3; X, 31, 1). В античному вазопису популярним був сюжет гри Ахілла та Аякса у кості. Шашки та гральні кісті широко використовувалися для ворожінь і передбачень долі⁹³.

Ахілл був покровителем моря та моряків. Арріан (PPE, § 33) писав: „... Існують такі розповіді: із числа тих, хто буває на острові, деякі з тих, хто приїжджає сюди спеціально, привозять з собою офірних тварин... інші пристають через бурю... Ахілл, як розповідають, з'являється уві сні після того, як вони приста-

нуть до острова, а іншим ще під час плавання, коли вони опиняться недалеко від нього, й вказує, де краще пристати до острова, і де стати на якір”. Філострат (XIX) доповнював: „Якщо хто пристане до північного чи південного боку острова й почне здійматися вітер, небезпечний для стоянки, то Ахілл повідомляє про це біля корми й пропонує заховатися від вітру, змінивши місце стоянки”.

Місцерозташування Зміїного визначило важливість **морських функцій** героя. Висновок підтверджують монети та значна підбірка якорів. Є й свідоцтва підношень Ахіллу як покровителю моря, мореплавства та спасителя від катастроф. Одне з них – граффіто з двома написами: „Главк, остерігайся впливати”, за іншим читанням „Главк потурбуйся, як тобі заплисти”, чи „Прохаю я Главк, вплисти”. Інший напис перекладається наступним чином: „Главк, син Посідея присвятив Ахіллу, який володарює на Левке”. Ще одне граффіто можна трактувати як епіклезу: „той, хто сприяє у плаванні”. Інший напис звучить наступним чином: „той, хто прихильно спливає, хай попередить усяку біду”⁹⁴.

Під покровительством Ахілла були й **маяки**. Повідомлення Страбона (VII, 3, 16) про „башту Неоптолема” у низинах Дністра не є випадковим. Неоптолем був сином, помічником та супутником Ахілла. Неоптолема поважали там, де поклонялися Ахіллу. Його головними функціями були протекція маякам та військово-морській справі⁹⁵. Не випадково, що башту в античного автора визначено як **ΠΥΡΣΟΣ**. Це слово у давньогрецькій мові використовувалося для визначення укріплених маяків типу Олександрійського та Фароського⁹⁶. Мабуть, саме такі башти-маяки розташовувалися на Левке, Ахілловому Бігу, в Ольвії та інших важливих у навігаційному відношенні місцях. Нещодавно залишки башти розкопано на античному поселенні Затока-1, при вході до Дністровського лиману. Дослідники дійшли висновку, що це і є башта Неоптолема. Подібні споруди виконували подвійну функцію: були маяками й схованками одночасно⁹⁷.

Особливу загрозу для мореплавства на Понті складали пірати⁹⁸. Тому однією з найбільш важливих функцій Ахілла на Чорному морі була боротьба проти морських грабіжників. Про цю функцію володаря Білого острова свідчать як традиція, так і епіграфічні документи (Phil. Her., XIX, 20; IOSPE I², № 325).

Інші граффіти, знайдені на острові, мають одну або кілька букв імені героя, чи назви острова – Λ, Α, зображення трикутників, прямокутників, кіл, стилізованих змій, птахів тощо. Особливо потрібно зупинитися на фрагментах каліптерів V ст. до н.е. На багатьох із них є знаки та надпили, зроблені після того, як вони вийшли з ужитку. Подібні вотиви зустрічаються в Ольвії. А. С. Русяєва вважає, що вони імітували дах, й підносилися у подарунок божеству перед побудовою храму, або ж під час святкувань на честь його закінчення. Не виключено, що подібна форма підношень була викликана загибеллю храму⁹⁹.

Іншою поширеною формою присвячень на Левке є дієслово „присвячую” – **ΑΝΕΘΕΚΕΝ**. На деяких написах присутні імена дедикантів – Гормофая, Гератора. Інколи мова йде й про етнікон тих, хто робив присвячення – якогось хіосця; мешканця Делоса; теофорного імені, утвореного від імені Аполлона тощо (Рис. 8, 1-5). Одне з граффіти перекладається як „святий посуд, що належить Ахіллу”. Близькими до нього є й інші фрагменти з формулою **ΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ** – „посуд, принесений у подарунок”. Знахідка у Тірі посудини з клеймом та зображенням голови Ахілла, свідчить, що у деяких містах Понту виготовлявся спеціальний посуд, який призначався для офірування божеству.

Посуд та його символи були однією із головних категорій артефактів, що завозилися до храму. В індоєвропейській традиції посуд був символом жрецького стану, багатства та процвітання¹⁰⁰.

У святилище також офірувалися й статуї із зображенням Ахілла. Постамент однієї із них з написом, замовлений ольвіюполітом, дійшов до наших днів:

**...ΜΟΣΤΡΑΤΟ ΑΧΙΛΛΕΙ
...ΜΕΛΟΝΤΙ ΟΛΒΙΟΠΟΛΙΤΙ**

„такий-то син (Ді, Ти)мострата, олівіюполіт, присвятив Ахіллу, володарю Левке” (IOSPE I², № 325).

VI. Головні етапи історії

Історію виникнення й функціонування храму на Левке у писемній традиції відображено фрагментарно. Відомі лише окремі епізоди, котрі у сукупності з археологічним матеріалом дають можливість накреслити лише канву історичного розвитку святилища.

Головним контингентом, який бував на Білому острові у доримський час, були іонійці. В їхньому середовищі зародилися перші уявлення про можливість ототожнення острова з житлом Ахілла. Такий висновок випливає, по-перше, з аналізу ранньої кераміки, серед якої домінують типи Камір й Middle Wild Goat¹⁰¹ іонійського походження¹⁰². По-друге, з іменем Ахілла та топонімом „левке” пов’язуються кілька географічних назв в околицях Мілета¹⁰³, про що свідчить Алкей (Фр. 48 В). Формула звернення, де героя названо „володарем”, перегукується з пізнішими написами (граффіті Главка), вказує на давню традицію його шанування у Північному Причорномор’ї¹⁰⁴.

Певна інформація про те, що саме у цей час ідея поклоніння Ахіллу отримує втілення, є у Павсанія (III, 19, II) та Конона (XVIII, 18). У зв’язку з Білим островом вони згадують поета Стесіхора з Гімери, який жив в останній третині VII – першій половині VI ст. до н. е. У своїх віршах він згадував про перших людей, які побували на священному острові. Павсаній писав про Леоніма із Кротона, а Конон – про кротонця на ймення Автолеонт. Однак сюжет в обох авторів є ідентичним. Йдеться про їх перебування на острові під час війни між Кротоном та Локрами, яка відбувалася десь у середині VI ст. до н. е., або навіть близько 600 р. до н. е. Обидва воїни тоді отримали „наказ” від Єлени передати для Стесіхора доручення, щоб той склав на її честь палінодію, якщо турбується про свій зір. Поет склав гімни на честь дружини Ахілла, й знову отримав можливість бачити, оскільки до цього він був нею осліплений через непослух¹⁰⁵.

Зміцнення віри у те, що острів Левке на Понті і є житлом героя Троянської війни, сприяло офіційному заснуванню його культу. Воно виявлялося у будівництві героонів та храмів, приурочених до конкретних місць. Подібними діями легалізувалося політичне та ідеологічне право держави на конкретну територію¹⁰⁶.

За археологічними даними в історії святилища було щонайменше два храми. Перший споруджено десь у третій чверті VI ст. до н. е. за стандартами храму Аполлона Ієтроса, що на Західному теменосі Ольвії, можливо, з вівтарем. Його засновником був Ольвійський поліс. Аналіз кераміки свідчить, що кінець VI – початок V ст. до н. е. був часом розквіту храму. Водночас, нумізма-

тичного матеріалу цього періоду надзвичайно мало, а ольвійські монети становлять лише 1,5 % від усієї кількості знахідок. Це дало привід П. Й. Каришковському засумніватися в ефективності контролю Ольвії над храмом у першій половині V ст. до н. е.¹⁰⁷. На нашу думку, подібний феномен потрібно пояснювати іншими обставинами. У цей час традиція приношення грошей у храми тільки зароджувалася. Такий звичай набув поширення дещо пізніше.

У V ст. до н. е. популярність храму була настільки широкою, що Левке фігурує у творах Піндара (*Nem.*, IV, 48–50) та Еврипіда (*Andr.*, 1260–1262). Вивчення монетних знахідок показує, що пік їх надходжень припадає на IV–III ст. до н. е. Серед міст, монети яких зустрічаються на острові, переважають причорноморські поліси, а Ольвію репрезентують близько 20% усього зібрання¹⁰⁸.

В останній чверті IV ст. до н. е. храм розібрали, і поряд збудували інший, на більш міцному фундаменті. На думку А. С. Русяєвої, перебудову було зроблено для захисту храму від штормів та підтоплень¹⁰⁹. У наш час залишки храму височать над рівнем моря десь на позначці +40 м. Нам доводилося бувати на о. Зміїному у різні пори року. В осінньо-весняні негоди хвилі інколи перекидаються лише через низинну частину острова. З огляду на Фанагорійську регресію¹¹⁰, у VI–I ст. до н. е. перевищення острова над рівнем води мало бути значно більшим. Тому загрози періодичного затоплення храму тоді не існувало. На нашу думку, значно більшу загрозу для храмового комплексу становили землетруси. Як свідчать античні автори (*Dion. Cass.* XXXVII, II, 4; *P. Oros.* VI, 5, 4), й підтверджують археологічні дослідження, останні у Північному Надчорномор'ї, особливо в Нижньому Подунав'ї, були звичайним явищем¹¹¹.

Висновок про розквіт святилища у цей час витікає і з декрету 30–20 років IV ст. до н. е., знайденого на острові. Його зміст – нагородження якоїсь особи, котра звільнила Левке від пограбувань і зробила великі послуги Ольвії, звучить однаково в усіх дослідників. Отак у трактовці деяких місць є розбіжності. Канонічний переклад, запропонований В.В. Латишевим й доповнений Ю.Г. Виноградовим, має такий вигляд: „... у Ольвіюполі (?)... й еллінів, які захопили (священний острів) для грабежу, перебив і тих, хто був з ними, вигнав з острова, й прибувши до міста зробив багато важливих послуг народу ольвіюполітів, й за це народ і за життя нагородив його подарунком і поховав за громадський рахунок. Постановив народ ольвіюполітів (поставити) йому статую, щоб і діяння (його) залишилися у пам'яті, й місто (зробило) очевидним еллінам, що він і про острів має велику (турботу) за заповітами батьків, й тих, хто служить йому, й живих шанує й померлим віддає відповідну (пошану)”¹¹².

Ім'я нагородженого не дійшло до наших днів, але факт встановлення кінної статуї свідчить як про його приналежність до шляхетного роду, так і про дійсно великі заслуги перед Ольвією. М. І. Ростовцев вважав, що декрет видано на честь відомого за іншими написами Посідея, сина Посідея, який жив у II ст. до н. е. В. В. Латишев вважав цю особу служителем храму (*IOSPE I²*, № 270), з чим не погодився І. І. Толстой^{112a}. На його думку, це був мешканець Ольвії, який зумів визволити острів, захоплений піратами, або ж, як вважав В.П. Яйленко, поблизу острова діяли противники ольвіюполітів, до яких приєдналися якісь люди, що осіли на Білому острові¹¹³. Така ситуація могла скластися під час облоги Ольвії військами Зопіріона. Зовнішньополітичні проблеми поглибилися, з огляду на синхронний напис на честь Каллініка, через соціальну нестабільність

усередині міста¹¹⁴. Відбивши облогу і розв'язавши внутрішні конфлікти, громадяни Ольвії зуміли направити на острів необхідну військову силу на чолі з цією видатною людиною.

Про протекторат Ольвії над Левкою у цей та пізніший час – у III ст. до н. е. свідчить й інший документ (IOSPE I², № 26): „... Рада та народ постановили за пропозицією архонтів й Семи: оскільки отримуються звістки, що... робить послуги тим із народу ольвіополітів, котрі приїжджають на священний острів Левке, то нехай постановить Рада й народ увінчає його”. М. І. Ростовцев вважав, що ця людина на острові не проживала, а громадянином якого міста він був – невідомо¹¹⁵. Н. О. Лейпунська¹¹⁶ вбачає в герої декрету мешканця острова*. Вплив Ольвії на святилище в цей час підтверджують й нумізматичні матеріали. На період між 250–150 роками до н.е. припадає 30% монет Ольвії, знайдених на Зміїному¹¹⁷.

Утримувати свій вплив Ольвії доводилося у все більш складних умовах. Міжнародна обстановка близько середини III ст. до н. е. вирізнялася нестабільністю. У цей час Ольвію було втягнуто у конфлікт між Візантією та Істрією. Ольвія виступила на боці Візантії й контакти з Істрією, що розташовувалася поблизу від Левке, порушилися¹¹⁸. Відгомін якихось військових дій, що відбувалися у часи, що описуються, простежується у декреті на честь Антестерія¹¹⁹. Йдеться про перемогу, яку Ольвія отримала за допомогою морського флоту. Це свідчить, що ольвійській ескадрі було під силу тримати під контролем і Білий острів. Побічну інформацію про необхідність такого контролю можна отримати і з інших місць декрету, де йдеться про вівтарі, що зруйнувалися з плином часу та через військові дії. Святині, які потрібно було охороняти за допомогою флоту, розташовувалися передусім на Левке.

До середини II ст. до н. е. Ольвія підпадає під владу скіфів, що засвідчено чеканкою монет з титулом та портретом Скілура. Подібні емісії відомі й на Білому острові. Не пізніше II ст. до н. е. у Добруджі утворилася Мала Скіфія, царі якої випускали у західнопонтійських містах монети, частина яких з іменами Каніта та Гелія потрапила на острів Ахілла.

Посилення варварського натиску не лише на суходолі, а й на морі підтверджує напис Посідея, сина Посідея, відомого і за іншими епіграфічними документами. У напису йдеться про те, що Посідей присвятив його Ахіллу на честь перемоги над сатархеями¹²⁰. І. І. Толстой залучив цей документ для трактуван-

* Функціонування храму вимагало наявності контингенту обслуги. Тим не менш, античні автори повідомляють, що „людей на острові немає” (Agt. PPE, § 32). „У цій Тавриці присвячений Ахіллу острів Білий, на якому людей немає, там ніхто не може переночувати без небезпеки для життя” (Amm. Marc. XXII, 8, 35). „Людя, які плавають по широкому простору моря, не забороняється вступати на цей острів (адже він лежить як гостинний притулок для кораблів), але будувати на ньому житла заборонено усім мореплавцям й еллінам та варварам, які проживають на берегах Понту” (Philostr. XIX, 16). На нашу думку, яесь населення на острові Ахілла все ж було. У храмі проводилася служба, яку виконували постійні, чи сезонні жреці. Побічним свідцтвом про це може бути повідомлення Арріана про левкейський оракул. Для охорони храмового майна і проведення календарних служб в осінньозимовий період міг залишатися спеціальний контингент служителів культу та охоронців. Наявність певного контингенту людей на острові витікає також із повідомлення Філострата про гай біля храму, за яким був необхідний постійний догляд. У періоди будівництва та перебудов храму на Левке певно перебували значні загони будівельників.

ня декрета, в якому йшлося про грабіж острова (IOSPE I², № 325)¹²¹, а М. І. Ростовцев вважав, що невідомою особою, згаданою у декреті, міг бути Посідей. Однак, враховуючи датування написів, де перший із них (IOSPE I², № 672) відноситься до кінця III – II ст. до н. е., а другий (IOSPE I², № 325) – на сто років раніше, стверджувати те, що у них йдеться про одну і ту ж особу, не доводиться.

Інша спірна проблема інтерпретації напису Посідея – місце, де проводили піратські рейди сатархеї. М. І. Ростовцев та Е. І. Соломонік вважали, що сатархеї діяли біля берегів Криму, хоча сам М. І. Ростовцев пізніше писав про Посідея як визволителя Левке. На нашу ж думку, найбільш доказовою є точка зору, за якою у напису йдеться саме про Білий острів. Що ж до особи Посідея, то він, мабуть, був одним із військовонаачальників чи судновласників при Скілурі, і міг очолювати його флот¹²².

Відлуння якихось подій II ст. до н. е., що відбувалися на півночі Понту, знайшли відбиття у повідомленні Філострата (XIX, 19) про напад на Левке амазонки. Автор говорить, що подія відбулася тоді, коли Леонід Родоський отримав першу перемогу на стадіоні – 154 Олімпіади¹²³.

Стан Левке за часи Митридата Євпатора, коли Херсонес та Ольвія були його союзниками¹²⁴, майже не відомий. Монет Ольвії цього періоду на острові знайдено всього дві. Також мало – 3 екз. – монет із Понту та Пафлагонії. І це при тому, що проникнення до Ольвії монет митридатівської чеканки є досить значним¹²⁵.

Подібні спостереження перегукуються зі словами Овідія у поемі „Ібіс” (329–330), де він бажає своєму ворогові залишитися голим на Ахілловій землі, як колись Ленею із амастрійських берегів. Більш розгорнуту інформацію можна отримати із схолій до поеми. З приводу цих коментарів є значна література¹²⁶. У схоліях, по-перше, згадується декілька варіантів імені людини, яка залишилася на землі Ахілла (Ленею, Лемпней, Лепней, Ленней). По-друге, ревізується саме місце перебування цього героя – чи це дійсно Левке, чи то Біг Ахілла, є ще варіанти – на острові Есхіні, Андугенесі, Анхигенесі, Армигенесі. Існують також різні версії ототожнення Ленею з історичними особами чи міфічними персонажами (Діонісом). З нашого погляду, найбільш доказовою є думка О.В. Подосінова, який побачив за плутаними коментарями реальні факти, як це подано у тексті Овідія. За якусь провину правитель Амастрії, що входила до складу Понтійського царства, був зісланий своїм тестем Митридатом на острів Ахілла, де й загинув. Мабуть, за цим сюжетом криється реальний факт – занепад святилища у I ст. до н. е., хоч повністю храм не припинив свого існування. На острові знайдено матеріал цього часу, у тому числі й гема із зображенням зірки та півмісяця – емблема Митридата Євпатора¹²⁷.

Друга половина I ст. до н. е. була складним періодом для міст Північно-Західного Причорномор'я. Тоді „гети взяли і її (Ольвію), й інші міста на лівому березі Понту аж до Аполлонії. Унаслідок цього справи місцевих греків повністю занепали: одні міста були відновлені, інші у поганому стані, й при цьому наїхала до них маса варварів” (Dio.Chris. XXXVI, II, 4). Яскраві картини зовнішньої загрози, що висіла над грецькими містами на початку I ст. н. е. змальовує Овідій, який проживав у Томісі з 9 до 18 роки н. е.

Негаразди не могли не відбитися на долі Левке, який поступово втрачав своє значення центру поклоніння Ахіллу, хоча сам культ героя продовжував залишатись одним із головних в Ольвії. Діон Хрисостом, який побував у місті на-

прикінці I ст. н. е., писав, що Ольвія вже відбудувалася. Її мешканці цікавилися поезією, особливо творами Гомера, а Ахілла „вони надзвичайно поважають..., побудували йому один храм на так званому Ахілловому острові, а інший у самому місті” (Dio.Chris. XXXVI, II, 48).

До кінця I ст. н.е. головний центр поклоніння Ахіллу на Білому острові все ще залишався під протекторатом Ольвії. Згадування ритором храму, побудованого мешканцями Ольвії, відноситься до часу більш раннього, ніж той, який він описував. Після гетського погрому Ольвія не могла перейматися великими будівельними роботами. Вона лише намагалася підтримувати старе святилище. Висновок знаходить підтвердження у відповідних монетних знахідках¹²⁸.

Стабілізації обстановки у Північно-Західному Причорномор’ї сприяло посилення впливу Римської імперії у цьому регіоні. Ідея підкорити його виникла ще за правління Цезаря у зв’язку з підготовкою наступу на Парфію, а пізніше – створенням по Дунаю лінії оборони від навал варварських племен. Закріплення тут римлян відбувалося у кілька етапів. У I ст. до н. е. експедиції Гая Скрибонія Куріона, Марка Лукулла, походи Марка Ліцінія Красса, Корнелія Лентула сприяли поширенню влади Рима аж до західного берега Чорного моря. Водночас під вплив римлян потрапляє і Білий острів¹²⁹.

На початку I ст. н. е. у грецьких містах римських гарнізонів ще не було, хоча поліси вже виплачували Риму податки. Остаточне закріплення римлян у регіоні відбулося на початку 60-х років I ст., після походу Плавтія Сільвана проти скіфів, які захопили Херсонес. У ньому, а також деяких містах на північно-західних берегах Чорного моря були залишені гарнізони, частина військ могла дислокуватися у Тірі¹³⁰. Створенням опорних баз римляни закінчили встановлення свого контролю на Чорному морі. За свідченням Йосипа Флавія (Гудейська війна II, 16, 4), 66-го року порядок на Понті підтримували 3000 легіонерів і 40 військових суден. На початку 70 років у Мезії базувалися I Італійський, VII Клавдієвий, V Alaude (легіон Жайворонка), V Македонський легіони. Після поділу провінції на Верхню та Нижню Мезію в останній дислокувалися I Італійський, V Македонський, XI Клавдієв легіони та кілька допоміжних загонів. Морську службу несла Мезійська ескадра, що базувалася у Новіодунумі. Відомі й інші її стоянки – Тіра та Тавріка¹³¹. На початку правління Траяна Новіодунум став великим військовим центром. Звідси окремі військові підрозділи як флоту, так і легіонів направлялися у різні райони дунайського¹³² та північнопричорноморського¹³³ лімесів.

Частини V Македонського легіону та Мезійської ескадри розташовувалися і на Зміїному. Це знаходить підтвердження у знахідках на острові їх клейм **CLASSIS FLAVIA MOESINA** та **LEGIO V MACEDONICA** (Рис. 12), гем з легіонними значками (Рис. 10, 1). З кінця I – початку II ст. значно зростає кількість червонолакової кераміки та монет, що походять з острова¹³⁴. Левке став одним із форпостів Рима, замикаючи лінію нижньодунайського лімесу.

У цей час на острові продовжувало функціонувати і святилище. Не виключено, що у цей час воно ще раз зазнало значної перебудови. Про це свідчать знахідки черепиць з клеймами. Привертає увагу значне зменшення кількості (до 3% від загальної кількості) ольвійських монет періоду Антонінів, тобто у 96–192 рр.¹³⁵, у той час, коли кількість монет західнопонтійських міст у цей та наступні періоди є досить значною¹³⁶. З цього факту можна зробити висновок, що у пізньоелліністичний і римський періоди патронат над Білим островом

перейшов до міст Західного Понту, швидше за все Томіса¹³⁷. Дані, що є у нашому розпорядженні, дають можливість скоригувати цей висновок, і віднести початок встановлення влади західнопонтійських міст над священним островом десь до рубежу I–II ст. н. е. Цьому сприяло кілька обставин. У II ст. союз західнопрічорноморських міст уже закінчив оформлення своєї організації, на чолі якої був Томіс – „метрополія Понту”. Голова союзу отримав титул „понтарха”¹³⁸.

Посилення присутності римлян у регіоні співпало зі створенням пента- чи гексаполісу грецьких центрів Нижньої Мезії. Велику роль у відправленні релігійних культів у ньому відіграла герусія¹³⁹. Не виключено, що в цей час контроль над святилищем Ахілла виконував Томіс, як столиця Понту. Ольвія ж вимушена була заснувати новий центр поклоніння Ахіллу, який мав відповідати кільком вимогам. По-перше, це мав бути острів; по-друге, – мати відношення до Ахілла. Таке місце було знайдене зовсім близько – Борисфен, який мав давню традицію поклоніння Ахіллу¹⁴⁰. Підтвердження факту переносу святилища з Левке знайдено й на самій Березані. Серед написів римського часу, в яких згадується Ахілл (в іпостасі Понтарха чи Героя), найбільша їх кількість зосереджена саме у цьому місці, а також на морському узбережжі, поблизу острова¹⁴¹.

Втрата влади Ольвії над Білим островом та оформлення культу Ахілла, але вже як Понтарха на протигагу Понтарху західнопонтійських полісів, припадає на рубіж I–II ст. Саме з цією обставиною пов’язані протиріччя в локалізації острова в авторів римського часу. Про те, що Левке продовжував залишатися важливим релігійним та військово-стратегічним пунктом, свідчить і третій лапідарний напис з острова. Він датується II–III ст., але зберігся у дуже фрагментованому вигляді. За ним, перебування на острові загонів V Македонського легіону тривало до 166 р¹⁴².

Стоянка флоту на Зміїному могла існувати до середини III ст., коли варвари почали здійснювати тиск не тільки на суходолі, а й на морі¹⁴³. 269 року коаліція „скіфів”, герулів, певків та готів зібралася біля ріки Тіри... й побудувала 6000 суден й... рушила по Понту. Напад на укріплене місто Томіс було відбито... вони напали на Марціанополь... й пішли далі (Zos. I, 42). Обминути Білий острів кораблі, якщо навіть їх кількість значно завищена Зосімою, не могли.

За Діоклетіана (284–305 рр.) нижньодунайський лімес було реорганізовано й додатково укріплено. Хоч за Константина I збільшився монетний обіг у Нижньому Подунав’ї¹⁴⁴, на Зміїному спостерігається зворотна картина. Після імператора Галієна (кінець правління 268 р.) кількість монетних знахідок тут значно зменшується. Найбільш пізня монета Гонорія датується 423 р¹⁴⁵. Відгомін давніх вірувань є знахідки на острові монет Анастасія та Юстіна. Саме за часів правління останнього імператора залишки язичництва були викорінені остаточно.

Наступ християнства на язичництво відбувався поступово. Ще у II ст. Климент Римський писав: „Нерозумні люди поклоняються тим, хто за власним їхнім визнанням, померли чи навіть більше того – були вбиті як, наприклад, сирійці поклоняються Адонісу, єгиптяни – Осірісу, іліонці – Гектору, на Білому острові – Ахіллу” (Recogn. X, 25). Той же мотив простежується в одній із його бесід: „Дивуйтесь, що були обмануті ті, хто жили у часи Астелая чи Геракла, чи сучасники Діоніса, чи когось іншого із тих, кому тоді поклонялися, чи Гектору в Іліоні, і Ахіллу на острові Білому місцеві мешканці покланяються” (VI, XXII).

- ¹ Todorova E. More about VICINA and the Black Sea Coast // *Etudes Balcaniques*, 1978. – № 2; Димитров Б. Българските пристанища в XII–XIV вв. според два средновековне порталана // *Археология*. – София, 1979. – № 1.
- ² Todorova E. Op. cit. – P. 138; Ronciere M.La, Jordin M.M.du, M.M.Azard Mitarbeit von, J. Raynaud-Nquen und Vannerean M. A. Portulane. Seekarten vom 13. bis zum 17. Jahrhundert, – Munchen, 1984.
- ³ Боплан Г. Л. де. Опис України. – К., 1990. – С. 49.
- ⁴ Мурзакевич Н. Н. Поездка на остров Левке или Фидониси в 1841 г. // *ЗООИД*. – 1844. – Т. 1; Его же. Эллинические памятники, найденные в Новороссийском крае // *ЗООИД*. – 1850. – Т. II; Его же. Монеты, отысканные на острове Левке или Фидониси // *ЗООИД*. – 1853. – Т. III; Его же. О некоторых малоизвестных монетах // *ЗООИД*. – 1867. – Т. 6.
- ⁵ ЮСПЕ. I², 325; Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. – СПб., 1887. – С. 52-53; Его же. Дополнения и поправки к собранию древних греческих и латинских надписей северного побережья Черного моря // *ЗРАО*. – 1890. – Н.с. –Т. 4. – С. 61.
- ⁶ Штерн. Э. Р. Граффити на античных южнорусских сосудах // *ЗООИД*. – 1897. – Т. 20.
- ⁷ Фармаковский. Б. В. Три керамических фрагмента Одесского музея Императорского Одесского общества истории и древностей // *ЗООИД*. – 1899. – Т. 16; Его же. Вазовая живопись и ее отношение к монументальному искусству в эпоху непосредственно после Греко-персидских войн // *ЗРАО*. – Вып. 3–4. (Н.с.). – СПб., 1901.
- ⁸ Pora-Lisseanu G. LEUKH. Insula Șerpilor // *Romanica. Studii istorice, filologie si archeologie*. – Partea III. – București, 1925; Minns E. H. Scythians and Greeks: a survey of ancient history and archaeology on the North coast of the Euxine. – Cambridge, 1913; Толстой И. И. Остров Белый и Таврика на Евксинском Понте. – Пг., 1918; Ростовцев М. И. Новая книга о Белом острове и Таврике // *ИАК*. – 1918. – Вып. 65; Calinescu R.I. Insula Șerpilor // *Analele Dobrogei. Revista Societății Culturale Dobrogeane*, Fasc 1–12, Cernauti, 1931; Зограф А.Н. Находки монет в местах предполагаемых античных святилищ // *СА*. – 1941. – Т. VII.
- ⁹ Пятышева Н. В. Археологическое обследование острова Левке (о-ва Змеинога) осенью 1964 г. // *Тр. ГИМ*. – 1966. – Вып. 40; Булатович С. А. Отчет о разведке на острове Змеином в 1968 г. / *Архив ОАМ № 83361*; Ее же. Монетные находки на острове Левке // *МАСП*. – 1971. – № 7; Ее же. Античные находки на острове Змеиный // *ПАСП*. – Херсон, 1990.
- ¹⁰ Лейпунська Н. О. Про культ Ахілла в Північному Причорномор'ї // *Археологія*. – 1970. – Т. 13; Клейман И. Б. Терракоты с о. Левке (Белого острова) и святилища Ахилла Понтарха // *Терракоты Северного Причерноморья*. – САИ. – 1970. – Вып. Г1 – П. Ч. 1–2; Русяева А. С. Вопросы развития культа Ахилла в Северном Причерноморье // *Сифкий мир*. – К., 1975; Отрешко В. М. Посвящения Ахиллу Понтарху как один из критериев определения границ Ольвийского государства // *ПДКСП*. – К., 1979; Яйленко В. П. Граффити Левки, Березани, Ольвии // *ВДИ*. – 1980. – № 2; Его же. Ольвия и Боспор в эллинистическую эпоху // *Эллинизм: экономика, политика, культура*. – М., 1990; Карышковский П. О. Ольвийские монеты, найденные на острове Левке // *МАСП*. – К., 1983 та інші праці.
- ¹¹ Хоммель Х. Ахилл-бог // *ВДИ*. – 1981. – № 1; Курбатов А. А. Культ Ахилла в Северном Причерноморье. Автореф... диссерт. канд. истор. наук. – М., 1983; Топоров В. Н. Об архаическом слое в образе Ахилла (проблемы реконструкции элементов прототекста) // *Образ-смысл в античной культуре*. – М., 1990.
- ¹² Русяева А. С. Остров Левка // *Археология Украинской ССР*. – К., 1986. – Т. 2; Rusyaeva A. S. The Temple Achilles on the Issland of Leuke in the Black Sea // *Ancient Civilisations from Scythia to Siberia*. – Leiden, 2003. – Vol. 9. – 1–2; Русяева А. С. Религия понтийских эллинов в античную эпоху. – К., 2005; Островерхов А. С., Охотников С. Б. Ахилл переселяется на Понт // *Есть город у моря*. – Одесса, 1990; Они же. Таємниці острова Ахілла // *КС*. – 1993. – № 1; Они же. Храмовый комплекс Ахилла на острове Левке (Змеином) // *ПЕБ*. – 2006. – № 3–4. – Ч. 2; Островерхов А. С., Сапожников И. В. (Рец. на:) *И. В. Тункина*. Русская наука о классических древностях Юга России (XVIII – середина XIX в.). – СПб., 2002 // *ССПК*. – 2002. – Т. X; Шелов-Коведяев Ф. В. Березанский гимн острову и Ахиллу // *ВДИ*. – 1990. – № 3; Скржинская М. В. Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье. – К., 1991; Тункина И. В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX в.). – СПб., 2002; Буйских С. Б. Святилище Ахилла на ольвийской хоре архаичес-

- кого времени // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. – Ростов-на-Дону, 1996; Его же. К началу сакральной истории Ольвийского полиса // Боспорский феномен: проблемы хронологии и датировки памятников. – СПб., 2004. – Т. 2; Cucu V., Lasceanu G. Insula Șerpilor. – Bucurest, 1991; Самойлова Т. Л., Кожокару В. Новые данные о культовых античных постройках в Тире // Северное Причерноморье в античное время. – К., 2002.
- ¹³ Охотников С. Б., Островерхов А. С. Святилище Ахилла на острове Левке (Змеином). – К., 1993.
- ¹⁴ Охотников С. Б., Островерхов А. С. Подводные археологические исследования в Северо-Западной части Черного моря // Изучение памятников истории и культуры в гидросфере. – М., 1991. – Вып. 2; Они же. Остров Змеиный – проблемы исследований и охраны // Охрана и исследование памятников археологии в Одесской области. – Одесса, 1999; Охотников С. Б., Островерхов А. С. Якірна стоянка святилища Ахілла на острові Левке (Зміїному) // Археологія. – 2002. – № 2.
- ¹⁵ Шуйский Ю. Д. Провідні ознаки генетичного поняття „острів” та їх визначення у о. Зміїного на Чорному морі // ПЕБ. – 2006. – № 3–4. – Ч. 1.
- ¹⁶ Зенкович В. П. Загадка Дунайской дельты // Природа. – 1956. – № 3; Петреску И. Г. Дельта Дуная. – М., 1963; Агбунов М.В. Сопоставление некоторых устьев Дуная, упомянутых античными авторами // АИСЗП. – К., 1978; Михайлеску К. Д. Происхождение лиманов дельты Дуная. – Кишинев, 1990.
- ¹⁷ Баландин Ю. Г., Мельник В. И. События голоцена на северо-западном побережье Чёрного моря по радиоуглеродным данным. – К., 1987.
- ¹⁸ Пятышева Н. В. Указ. Соч. – С. 62–63, 68.
- ¹⁹ Васильева Т. В., Корзюков А.И., Коваленко С.Г. Наземная флора острова Зміїний // ПЕБ. – 2006. – № 3–4. – Ч. 2.
- ²⁰ Корзюков А. И., Кинганов Д. А., Яковлев М., Омельчук И. Наземная фауна острова Змеиный // ПЕБ. – 2006. – № 3–4. – Ч. 2.
- ²¹ Черное море. – Л., 1983. – С. 268.
- ²² Корзюков А.И. и др. Указ. соч.
- ²³ Пичикян И.Р. Малая Азия – Северное Причерноморье. Античные традиции и влияния. – М., 1984. – С. 169. – Рис. 62; Буйских А. В. Ордерные архитектурные детали из Ольвии // АДСП. – К., 1988. – Рис.5, 1, 2, 7.
- ²⁴ Мурзакевич Н. Н. Поездка на остров Левке... – С. 549.
- ²⁵ Пичикян И. Р. Указ. соч. – С. 180. – Рис. 69; Русяева А.С. Архаическая архитектурная терракота из Ольвии // АДСП. – К., 1988. – С. 35–36, 44–46. – Рис. 3; 12; Охотников С.Б., Островерхов А. С. Святилище Ахилла... – С. 23–24. – Фото 4, 2–4.
- ²⁶ Русяева А. С. Религия понтийских эллинов в античную эпоху. – К., 2005.
- ²⁷ Пятышева Н. В. Указ. соч. – С. 68. – Прим. 16.
- ²⁸ Цит. за: Тункина И. В. Русская наука о классических древностях... – С. 406–408.
- ²⁹ Пятышева Н. В. Указ. соч. – С. 61. – Рис. 1.
- ^{29а} Фармаковский Б. В. Склеп Еврисивия и Ареты в Ольвии // ИАК. – 1902. – Вып. 3; Его же. Раскопки в Ольвии в 1902–1903 гг. // ИАК – 1906. – Вып. 13; Тункина И. В. Раскопки 1824 г. святилища Ахилла на Тендровской косе // V Доватуровские чтения. – ТДК. – Л., 1987.
- ³⁰ Охотников С. Б., Островерхов А. С. Якірна стоянка... – Рис. 1; Островерхов А. С., Охотников С. Б. Храмовый комплекс Ахилла... – С. 401. Дзиговский А. Н., Островерхов А. С. Ладья в погребальных обрядах древнего и средневекового населения Восточной Европы // STRATUM +. – 2001–2002. – С. 272. – Прим. 82. – Рис. 1.
- ³¹ Treister M. Ju. Bronze Statuary in the Antique Towns of North Pontic Area // Griechische und Römische Statten und Grossbronzen. Akten der 9. Tagung über antike Bronzen. 21-25 April 1986. – Wien, 1988.
- ³² Фармаковский Б. В. Вазовая живопись... – С. 147, 355. – Рис. 43.
- ³³ Островерхов А. С., Охотников С. Б. О некоторых мотивах звериного стиля на памятниках из собрания Одесского археологического музея // ВДИ. – 1989. – № 2. – С. 55. – Рис. 3, 6.
- ³⁴ Охотников С. Б., Островерхов А. С. Святилище Ахилла на острове Левке (Змеином). – К., 1993. – С. 46. – Рис. 12, 12.
- ³⁵ Зограф А. Н. Находки монет...; Булатович С. А. Монетные находки...; Карышковский П. О. Ольвийские монеты...; Загинайло А. Г. К вопросу о некоторых медных монетах Истрии // КС ОАМ за 1963 г. – Одесса, 1965. – С. 167–173.

- ³⁶ Kapitan G. On stone-stocked Greek anchors as found in Thracia Pontica: Suggested Reconstruction of their Wooden Parts // *Thracia Pontica*. – Sofia, 1982. – Т. I. – P. 292. – Fig. 2a,b; Gianfrotta F. A., Pomey P. *Archeologia subaquata. Storia, tecniche, scoperte e relitti*. – Milan, 1980. – P. 304.
- ³⁷ Орачев А., Орачева И. Реконструкции на камени и оловни котви от Шабленската музейна сбирка // *Археология (София)*. – 1989. – № 1. – С. 99. – Рис. 20, 2; Frost H. The Birth of the Stocked Anchors and the Maximum Size of Early Ships. Thoughts Prompted by Discoveries at Riton Bamboula, Cyprus // *Mariner's Mirror*. – 1982. – № 68. – P. 268. – Fig. 4.
- ³⁸ Haldane D. Recent Discoveries about the Dating and Construction of Wooden Anchors // *Thracia Pontica*. – Sofia, 1986. – Т. III. – P. 416-427. – Tab. I, II; Огороков А. В. Якоря корабельные. Методические рекомендации. – М., 1986. – С. 14. – Рис. 11.
- ³⁹ Огороков А. В. Указ. соч. – С. 16. – Рис. 11.
- ⁴⁰ Орачев А., Орачева И. Указ. соч. – С. 20. – № 5.
- ⁴¹ Kapitan G. Graeco-thracian Wood Anchors // *Thracia Pontica*. – Sofia, 1986. – Т. III. – P. 384–385. – Fig. 10–12a.
- ⁴² Огороков А. В. Указ. соч. – С. 18. – Рис. 16.
- ⁴³ Haldane D. *Op. cit.* – P. 421–422. – Tab. III, II.
- ⁴⁴ Орачев А., Орачева И. Указ. соч. – С. 26.
- ⁴⁵ Page D. I. *History and Homeric Iliad*. – Berkeley – Los-Angeles, 1958. – P. 198.
- ⁴⁶ Roscher W. H. *Ausführlicher Lexikon der Griechischen und Römischen Mythologie*. – Leipzig, 1886. – S. 64–66; Топоров В. Н. Указ. соч.
- ⁴⁷ Ростовцев М. И. Новая книга... – С. 182; Пятыхева Н.В. Указ. соч. – С. 68; Болтенко М. Ф. HERODOTONEA // *МАПН*. – 1962. – № 4.
- ⁴⁸ Лапин В. В. Березань и проблемы генезиса античной северопричерноморской цивилизации // *НА ИА НАНУ*. – 1978. – Ф. 24. – С. 223.
- ⁴⁹ Хоммель Х. Ахилл-бог. – С. 55.
- ⁵⁰ Виноградов Ю.Г. Киклические поэмы из Ольвии // *ВДИ*. – 1969. – № 3.
- ⁵¹ Хоммель Х. Ахилл-бог. – С. 75–76.
- ⁵² Шелов-Коведяев Ф. В. Березанский гимн... – С. 56.
- ⁵³ Русяева А. С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. – К., 1979.
- ⁵⁴ Топоров В. Н. Указ. соч. – С. 70, 80. – Прим. 24.
- ⁵⁵ Самойлова Т. Л., Кожокару В. Новые данные о культовых античных постройках в Тире // *Северное Причерноморье в античное время*. – К., 2002. – С. 112. – Рис. 5.
- ⁵⁶ Топоров В. Н. Указ. соч. – С. 70.
- ⁵⁷ Раевский Д. С. Модель мира скифской культуры. – М., 1985. – С. 60–63; Шталь И. В. Эпические предания Древней Греции. – М., 1989. – С. 126.
- ⁵⁸ Русяева А. С. Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья. – К., 1982. – С. 103–107.
- ⁵⁹ Шталь И. В. Указ. соч. – С. 91.
- ⁶⁰ Петреску И. Г. Дельта Дуная. – С. 157; Агбунов М. В. Античная лоция Чёрного моря. – М., 1987; Коршунков В. А. Культ Ахилла в Северном Причерноморье и хвойные растения // *Скифия и Боспор. Археологические материалы конференции памяти М. И. Ростовцева*. – Новочеркасск, 1989.
- ⁶¹ Островерхов А. С. Гідроархеологія та гідроісторична географія Нижнього Подунав'я: досягнення, проблеми, перспективи // *ПЕБ*. – 2006. – № 3–4. – Ч. 2. – С. 356.
- ⁶² Пор.: Русяева А. С. Древнегреческие ландшафтные святилища в Северном Причерноморье // *Боспорский феномен. Погребальные памятники и святилища*. – СПб., 2002. – Ч. 2; Буйских С. Б. Святилища extra-urban эпохи грецької колонізації Нижнього Побужжя // *Археологія*. – 2004. – № 3;
- ⁶³ Русяева А. С. Милет-Дидимы-Борисфен-Ольвия (Проблемы колонизации Нижнего Побужья) // *ВДИ*. – 1986. – № 2.
- ⁶⁴ Ельницкий Д. А. Легенда о „гиперборейских дарах” Аполлону и пути её распространения // *МАСП*. – 1962. – № 4.
- ⁶⁵ Охотников С. Б., Островерхов А. С. Святилище Ахилла... – С. 58. – Рис. 13, 9.
- ⁶⁶ Пор.: Picard Ch. La route de procession hyperboreenne en Grèce // *Revue d'histoire de religion*. – Paris, 1946. – Vol. 132. – P. 109.
- ⁶⁷ Хоммель Х. Ахилл-бог. – С. 62. – Прим. 16.
- ⁶⁸ Трубачёв О. Н. *Indoiranica в Северном Причерноморье* // *Античная балканистика*. – М., 1987; Шталь И.В. Указ. соч. – С. 80–98.

- ⁶⁹ Русяева А. С. Вопросы развития культа Ахилла... – С. 183.
- ⁷⁰ Хоммель Х. Ахилл-бог. – С. 66.
- ⁷¹ Хоммель Х. Указ. соч. – С. 66–67; Скржинская М. В. Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье. – К., 1991. – С. 25.
- ⁷² Хоммель Х. Указ. соч. – С. 69–70. – Прим. 189; Скржинская М. В. Указ. соч. – С. 32.
- ⁷³ Охотников С. Б., Островерхов А. С. Святилище Ахилла... – С. 63–64.
- ⁷⁴ Скржинская М. В. Указ. соч. – С. 32.
- ⁷⁵ Шталь И. В. Указ. соч. – С. 147.
- ⁷⁶ Schefold K. Die Untersuchungen zu den Kertscher Vasen. – Berlin; Leipzig, 1934. – S. 150.
- ⁷⁷ Скржинская М. В. Указ. соч. – С. 39–40.
- ⁷⁸ Пор.: Скржинская М. В. Указ. соч. – С. 43–44.
- ⁷⁹ Самойлова Т. Л., Батизат Г. В. Рельефные сосуды из Ольвии с изображением кораблей // ДП. КС ОАО. – Одесса, 1994. – С. 164–168.
- ⁸⁰ Веселовский Н. И. Бронзовый панцирный нагрудник с изображением головы Медузы // ИАК. – 1918. – Вып. 65. – С. 4.
- ⁸¹ Скржинская М. В. Указ. соч. – Рис. 2.
- ⁸² Русяева А. С. Вопросы развития культа Ахилла... – С. 175–176, 181; Русяева А. С. Идеологические представления древних греков Нижнего Побужья в период колонизации // Обряды и верования древнего населения Украины. – К., 1990; Отрешко В. М. Указ. соч.
- ⁸³ Охотников С. Б., Островерхов А. С. Святилище Ахилла... – С. 94.
- ⁸ Латышев В. В. Очерк греческих древностей. Богослужбные и сценические древности. – СПб., 1899. – С. 19.
- ⁸⁵ Кубланов М. М. Легенды о ристалище Ахилла и Ольвийские агонистические праздники // ЕМИРА. – М.; Л. – Т. 1; Шелов-Коведяев Ф. В. Березанский гимн острову и Ахиллу // ВДИ. – 1990. – № 3.
- ⁸⁶ Охотников С. Б., Островерхов А. С. Святилище Ахилла... – С. 66. – Рис. 12, 12.
- ⁸⁷ Папанова В. А. О символике оружия в античной мифологии // Актуальні питання слов'янської міфології. – К., 2000. – Вип. 5; Папанова В. А. Символика оружия в античных погребениях // Боспорский феномен. Погребальные памятники и святилища. – СПб., 2002; Лосев А. Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. – М., 1957. – С. 114–121; Иванов Вяч. Вс., Топоров В. Н. Исследования в области славянских древностей. – М., 1974. – С. 45, 62; Ардзимба В. Г. Ритуалы и мифы древней Анатолии. – М., 1982. – С. 99–100; Раевский Д. С. Модель мира... – С. 94.
- ⁸⁸ Пяташева Н. В. Указ. соч. – С. 67.
- ⁸⁹ Лосев А. Ф. Указ. соч. – С. 410; Анохин В. А. Монеты-стрелки // Ольвия и ее округа. – К., 1986.
- ⁹⁰ Иванов Вяч. Вс., Топоров В. Н. Указ. соч.; Бессонова С. С. О культе оружия у скифов // Вооружение скифов и сарматов. – К., 1984. – С. 11; Раевский Д. С. Модель мира... – С. 66–67; Андреев В. Н., Саенко В. Н. О семантике стрел в скифском погребальном обряде // ДСПК. – 1992. Вып. 3. – С. 158.
- ⁹¹ Пор.: Блаватская Т. В. Из истории греческой интеллигенции эллинистического времени. М., 1983. – С. 97–98.
- ⁹² Охотников С. Б., Островерхов А. С. Святилище Ахилла... – С. 48. – Фото 18, 2, 5.
- ⁹³ Ростовцев М. И. Древние костяные шашки с юга России // ИАК. – 1904. – Вып. 10.
- ⁹⁴ Штерн. Э. Р. Граффити на античных южнорусских сосудах // ЗООИД. – 1897. – Т. 20; Minns E. N. Scythians and Greeks... – P. 361; Ростовцев М. И. Новая книга... – С. 189; Яйленко В. П. Граффити... – С. 84–86.
- ⁹⁵ Ярхо В. Н. Неоптолем // МНМ. – М., 1992. Т. 2.
- ⁹⁶ Агбунов М. В. Загадки Понта Эвксинского. – М., 1985. – С. 67.
- ⁹⁷ Малюкевич А. Е. К вопросу о локализации Гермонактовой деревни // Мир Ольвии. – К., 1996.
- ⁹⁸ Брашинский И. Б., Понтийское пиратство // ВДИ. – 1973. – № 3; Островерхов А. С., Охотников С. Б. Пираты Гостинного моря // КС. – 1995. – № 2.
- ⁹⁹ Русяева А. С. Архаическая архитектурная терракота из Ольвии // АДСП. – К., 1988. – С. 168–169. – Рис. 1.
- ¹⁰⁰ Антонова Е. В. Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии. – М., 1984. – С. 121–134; Байбури А. К. Семиотические аспекты функционирования вещей // Этнографическое изучение знаковых средств культуры. М., 1989. – С. 73.

- 101 Охотников С. Б., Островерхов А. С. Святилище Ахилла... – С. 28. – Фото 7, 5; 8, 3–4).
- 102 Копейкина Л. В. Родосско-ионийская керамика VII в. до н. э. с острова Березань // Художественные изделия античных мастеров. – Л., 1982. – С. 31–33; Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса. VII–I вв. до н.э. – М., 1989. – С. 37.
- 103 Хоммель Х. Ахилл-бог. – С. 66. – С. 63.
- 104 Хоммель Х. Указ. соч. – С. 54–55.
- 105 RE. – XIII. – Т. 2. – S. 1326 – 1328.
- 106 Русяева А. С. Идеологические представления древних греков... – С. 45.
- 107 Карышковский П. О. Ольвийские монеты... – С. 165–166.
- 108 Карышковский П. О. Ольвийские монеты... – С. 166.
- 109 Rusaeva A. S. The Temple Achilles...; Русяева А. С. Религия понтийских эллинов...
- 110 Shilic K. K. Oscillations of the Black Sea and Ancient Landscapes // Landscapes in Flux Central and Eastern Europe in Antiquity. Colloquia Pontica. – Vol. 3. – Oxford, 1997.
- 111 Блаватский В. Д. Природа и античное общество. – М., 1976. – С. 6–16; Блаватский В. Д. Землетрясение 63 года до н. э. на Керченском полуострове // Природа. – 1977. – № 8; Русяева А. С. Религия понтийских эллинов... – С. 142; Скржинская М. В. Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего. – К., 1977. – С. 69, 109.
- 112 IOSPE I², N 325; Латышев В. В. Дополнения и поправки к собранию древних греческих и латинских надписей северного побережья Черного моря // ЗРАО. – 1890. – Н.с. – Т. 4. – С. 146–147.
- 112a Толстой И. И. Указ. соч. – С. 43.
- 113 Ростовцев М. И. Новая книга... – С. 190; Толстой И. И. Остров Белый... – С. 43; Яйленко В. П. Ольвия и Боспор... – С. 267.
- 114 Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса. VII–I вв. до н. э. – М., 1989. – С. 153–168.
- 115 Ростовцев М. И. Указ. соч. – С. 191.
- 116 Лейпуньска Н. О. Про культ Ахилла... – С. 70.
- 117 Карышковский П. О. Ольвийские монеты... – С. 166.
- 118 Виноградов Ю. Г. Политическая история... – С. 179–180.
- 119 Виноградов Ю. Г. Декрет в честь Антестерия и кризис Ольвийского полиса в эпоху эллинизма // ВДИ. – 1984. – № 1. – С. 64–71.
- 120 IOSPE, I², № 672; Соломоник Э. И., Эпиграфические памятники Неаполя Скифского // НЭ. – 1962. – № 3. – С. 37–39.
- 121 Толстой И. И. Указ. соч. – С. 41.
- 122 Брашинский И. Б., Понтийское пиратство. – С. 131; Виноградов Ю. Г. Политическая история... – С. 246.
- 123 RE. – XII. – S. 2020–2021.
- 124 Молев Е. А. Властитель Понта. – Нижний Новгород, 1995. – С. 31–53.
- 125 Карышковский П. О. Ольвийские монеты... – С. 103–104, 164; Булатович С. А. Монетные находки на острове Левке. – С. 122.
- 126 Огляд літератури див.: Подосинов А. В. Овидий и Причерноморье: Опыт источниковедческого анализа поэтического текста // Древние государства на территории СССР. – М., 1983. – С. 163–165.
- 127 Охотников С. Б., Островерхов А. С. Святилище Ахилла... – С. 68–69. – Рис. 16, 16.
- 128 Карышковский П. О. Ольвийские монеты... – С. 116.
- 129 Булатович С. А. Монетные находки... – С. 224; Булатович С. А. Находки римских республиканских монет в Северо-Западном Причерноморье // НАИО. – К., 1984. – С. 124–126.
- 130 Карышковский П. О. Клейман И. Б. Древний город Тира. – К., 1985. – С. 98.
- 131 Карышковский П. О. Клейман И. Б. Указ. соч. – С. 54; Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. – К., 1994. – С. 54–60.
- 132 Бондарь Р. Д. Некоторые проблемы истории нижнедунайского лимеса // ВДИ. – 1973. – № 3; Dorutiu-Boilă E. Despre caramizele cu stampila ale legiunelor V Macedonica si XI Claudia la Dunarea de Jos _ip e litoralur Nordic al Marii Negre // SCIVA. – 1990. – Т. 41, № 3/4.
- 133 Ростовцев М. И. Римские гарнизоны на Таврическом полуострове и Ай-Тодорская крепость // ЖМНП. – 1900. – № 3; Ростовцев М. И. Военная оккупация Ольвии римлянами // ИАК. – 1915. – Вып. 58; Шелов Д. Б. Римляне в Северном Причерноморье во II в. н. э. // ВДИ. – 1981. – № 4; Виноградов Ю. Г. Ольвия и Траян // Восточная Европа в древности и в средне-

вековье. Проблемы источниковедения. – М., 1990; Bujskih S. B. Zum Limes im nordlichen Schwarzmeerraum // BJ. – 1994. № 194; Krapivina V. V. Olbia Pontica and Roman Trups in the 3rd – 4th centuries // Studia Danubia. – Pars Romaniae series symposia. – Vol. 1. – The Roman Frontier at the Lower Danube 4th – 6th centuries. – The second International Symposium. – Bucharest, 1998.

¹³⁴ Булатович С. А. Монетные находки... – С. 223.

¹³⁵ Карышковский П. О. Ольвийские монеты... – С. 116.

¹³⁶ Булатович С. А. Монетные находки... – С. 223.

¹³⁷ Ростовцев М. И. Указ. соч. – С. 223.

¹³⁸ Златковская Т. Д. Мезия в I–II веках нашей эры (к истории Нижнего Дуная в римское время). – М., 1951. – С. 113.

¹³⁹ Златковская Т. Д. Указ. соч. – С. 116–117.

¹⁴⁰ Русяева А. С. Земледельческие культы... – С. 137.

¹⁴¹ Шелов-Коведяев Ф. В. Березанский гимн... – С. 58–60.

¹⁴² Vulpe R., Barnea I. Romanii la Dunarea de Jos // Dinistoria Dobrogei, Vol. II, Bucuresti, 1968. – P. 155.

¹⁴³ Карышковский П. О. Клейман И. Б. Указ. соч. – С. 134.

¹⁴⁴ Stolyarik E. Essays on Monetary Circulation in the North-Western Black Sea Region. – Odessa, 1993. – P. 14–27.

¹⁴⁵ Stolyarik E. Op. cit. – P. 128–129.

Фото 1. Видля острова Змііного з боку моря

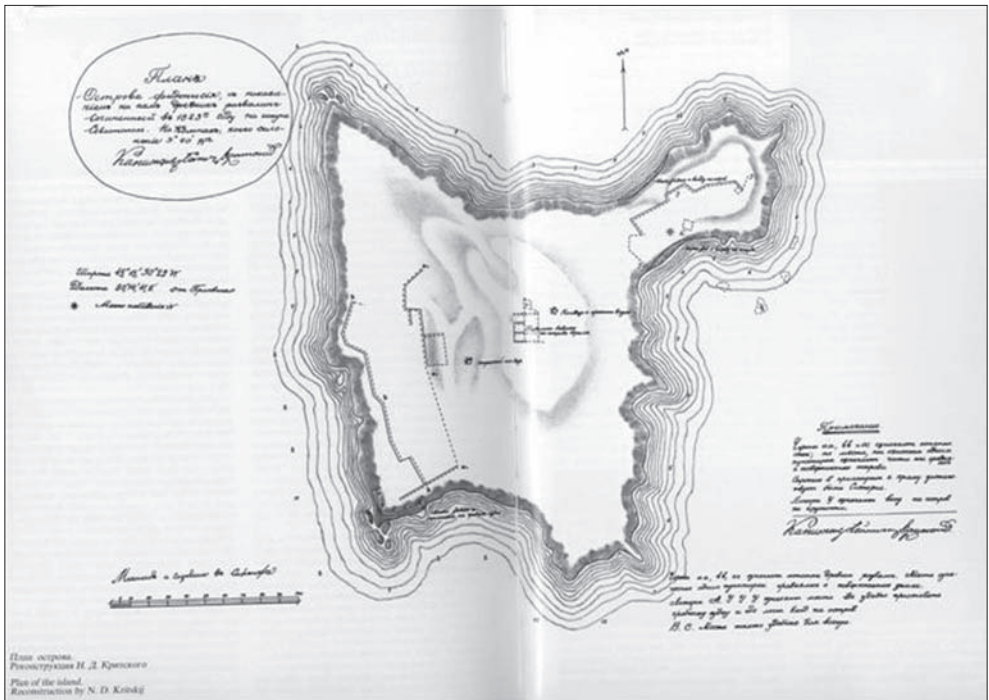

Фото 2. План острова Змііного, відзнятий Н. Д. Критським у 1824 р.

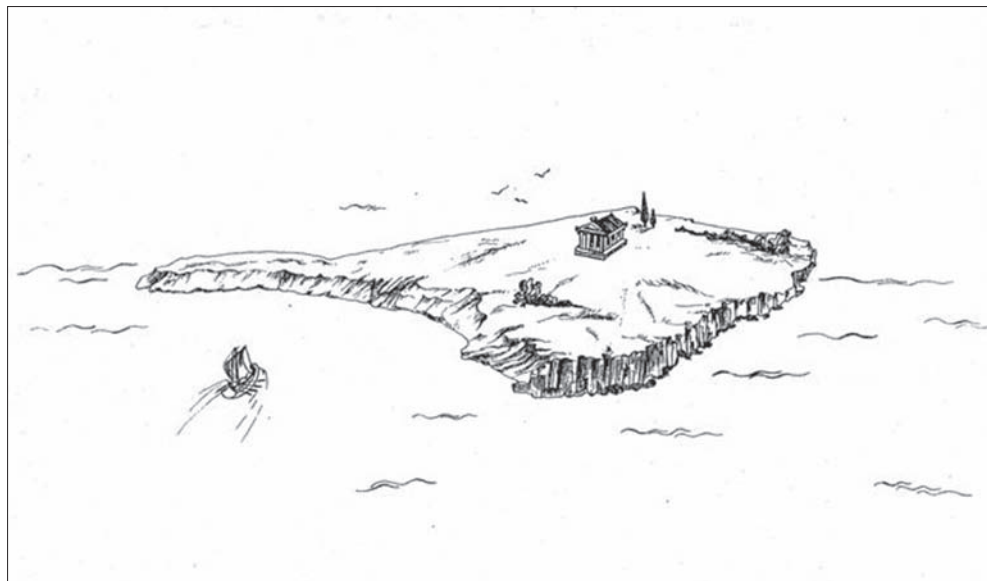

Рис. 1. Вигляд острова Левке (Зміїного) за античної доби
(реконструкція С.Б. Охотнікова).

Фото 3. “Храмовий хлопчик”.
Теракота.
Одеський археологічний музей

Рис. 2. Мармуровий блок від храму,
знайдений при розкопках
у дворі маяка

Рис. 3. Архітектурна теракота та фрагменти черепиць

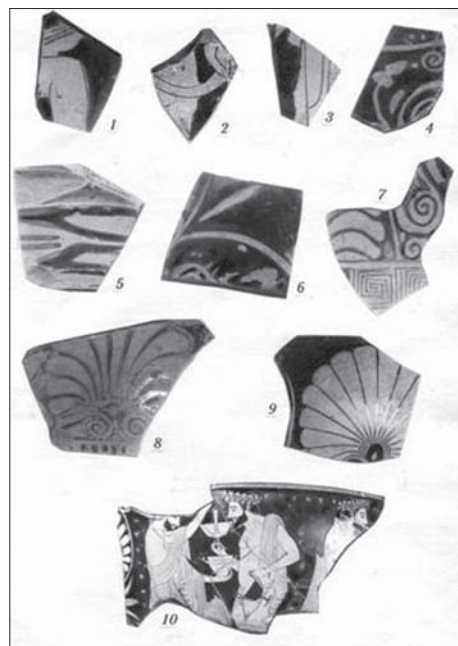

Рис. 4. Червонофігурна кераміка

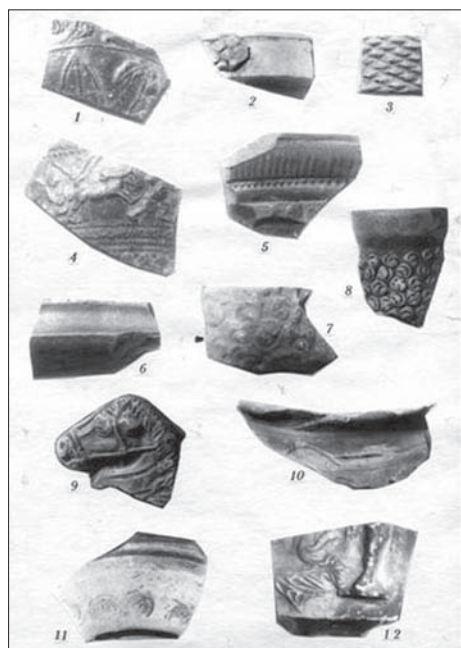

Рис. 5. “Мегарські” чаші та червонолакова кераміка римського часу

Рис. 6. Вироби із металу та кістки

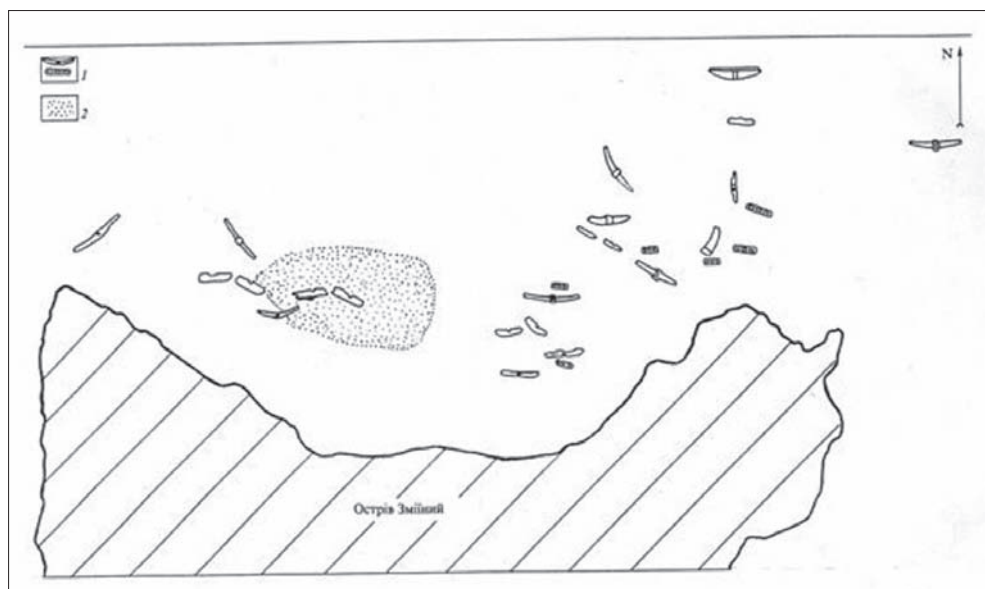

Рис. 7. План Північної бухти із зазначенням “амфорного поля” та місць знахідок якорів: 1 – знахідки якорів; 2 – скупчення кераміки

Рис. 8. Зразки античних якорів, знайдених в акваторії острова Левке

Рис. 9. Зразки граффіті (1–5), бронзова каблучка (6) й фрагмент розписаної посудини із зображенням Панів (7)

Рис. 10–11. Зразки відбитків гем та перстнів із Зміїного

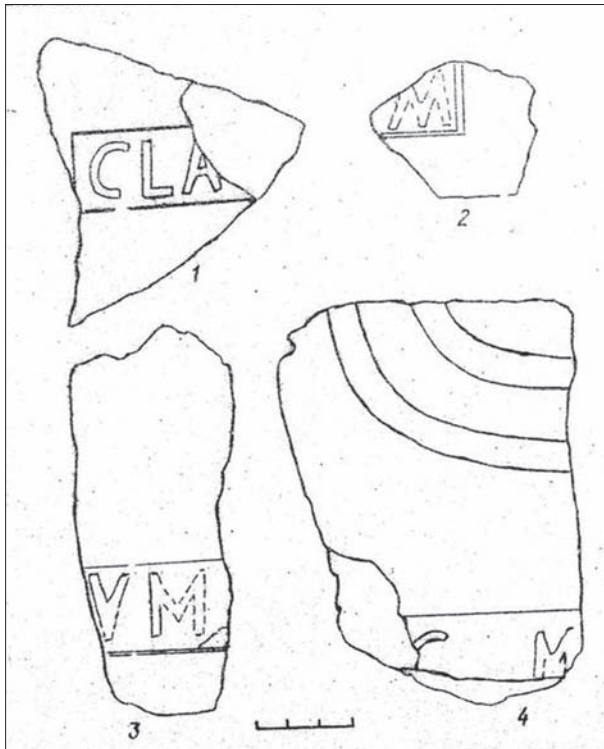

Рис. 12. Клейма римських легіонів та Мезійської ескадри на черепиці, знайдений на острові Зміїному